

Afstudeeropdracht Filosoferen en sociaal-emotionele vaardigheden

je leert beter met elkaar praten en elkaar meer waarderen

Eindonderzoek

Justin Wolffensperger
8-6-2016
345571

Voorwoord

Voor mij was dit onderzoek een mogelijkheid om te tonen hoever ik ben getransformeerd van ex-accountant naar een semi professional in het onderwijs.

De zoektocht naar het vinden van relevante informatie en de kunst van het weglaten en het verkleinen van je uiteindelijke kader is voor mij een uitdagende route geweest.

Het te volgen tijdspad was wegens onvoorziene omstandigheden niet haalbaar, maar alles is er aan gedaan om alsnog het beoogde doel te behalen.

Het mooiste deel van dit onderzoek is de gretigheid van mijn onderzoeksgroep, deze leerlingen stonden klaar voor deze nieuwe uitdaging en elke filosofieles was weer een feest om te geven.

In volstrekt willekeurige volgorde wil ik de volgende mensen bedanken die mij hebben gesteund in tijden van dit onderzoek.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Mijn trouwe leerlingen van de filosofiegroep

Zonder de steun van deze mensen was dit onderzoek niet mogelijk geweest.

Justin Wolffensperger

Lelystad, juni 2016

Samenvatting

Dit eindonderzoek is geschreven in de afstudeerfase van de verkorte opleiding VONDST van Stenden Hogeschool te Meppel. Het onderzoek richt zich op de mogelijkheid om de belangrijkste sociaal-emotionele vaardigheden (relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn) binnen een groep te verbeteren door het geven van filosofielessen.

De behoefte tot het vergroten van de sociaal-emotionele vaardigheden komt naar voren uit de problematiek van een van de bovenbouwgroepen waarbinnen het groepsklimaat verstoord is door tekort aan sociaal-emotionele vaardigheden bij de leerlingen.

Vanuit deze wens is een ontwerponderzoek voor een lessenserie filosoferen ontstaan.

Dit onderzoek is gestart met een theoretische verkenning over het filosoferen. Wat is filosoferen? Hoe filosofer je met een groep? En wat zijn de opbrengsten van filosoferen met een groep? Hierna is antwoord gezocht op de vraag welke sociaal-emotionele vaardigheden het belangrijkst zijn binnen het groepsklimaat en wat de raakvlakken zijn tussen de opbrengsten van filosoferen en de belangrijkste sociaal-emotionele factoren. Deze theorie gaf handvatten om de ontwerpeisen van een lessenserie, filosoferen met Doornroosje, vast te leggen met als doel antwoord te geven op de onderzoeksvraag:

Levert de lessenserie filosoferen met Doornroosje een bijdrage aan het verbeteren van de tolerantie in de bovenbouw van de basisschool De..... zodat de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn worden vergroot?

De lessenserie is vervolgens onderworpen aan een kwalitatief onderzoek. De onderzoeker heeft de lessenserie uitgevoerd samen met zijn onderzoeksgroep. Er zijn video-opnamen gemaakt van de lessenserie die vervolgens geanalyseerd zijn aan de hand van een kijkwijzer, waarin positieve en negatieve gedragingen ten aanzien van tolerant gedrag gescoord zijn. Vervolgens is de mate van opgedane vaardigheden onderzocht door middel van een evaluatieformulier welke de onderzoeksgroep heeft ingevuld. Als laatste onderdeel van het onderzoek is de groep in de periode lopende het onderzoek door de groepsleerkracht beoordeeld op gedragsveranderingen die duiden op een verbetering van de sociaal-emotionele vaardigheden.

Naar aanleiding van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat de sociaal-emotionele vaardigheden van de onderzoeksgroep is toegenomen en dat er een beperkte verandering merkbaar is in het groepsklimaat.

Inhoud

Inleiding.....	1
1. Probleemanalyse.....	2
1.1 Aanleiding	2
1.2 Context.....	2
1.3 Probleemstelling	3
1.4 Deelstellingen	3
1.5 De onderzoeksorganisatie	4
1.6 Aansluiting van het onderzoek in de school	4
2 Theoretisch kader	5
2.1 Filosoferen	5
2.1.1 Definitie filosoferen	5
2.1.2 Het nut of doel van filosoferen in het basisonderwijs.....	5
2.1.3 Het filosofische gesprek.....	8
2.2 Sociaal-emotionele vaardigheden	12
2.2.1 Wat zijn de sociaal-emotionele vaardigheden in het basisonderwijs?.....	12
2.2.2 Wat zijn de raakvlakken tussen filosoferen en sociaal-emotionele vaardigheden.....	14
2.3 Ontwerpeisen voor de lessenserie filosoferen met Doornroosje.....	15
3. Probleemstelling	17
3.1 Onderzoeksdoel	17
3.2 Onderzoeksvraag	17
3.2.1 Hoofdvraag.....	17
3.2.2 Deelvragen	17
3.3 De hypothese	17
3.4 Onderhoud met betrokkenen.....	17
4. Onderzoeksaanpak.....	18
4.1 De onderzoeksgroep	18
4.2 Type onderzoek.....	18
4.3 Onderzoeksinstrumenten	18
4.4 Onderzoeksgegevens	19
4.5 Ethische aspecten	19
5. Resultaten	20
5.1 Afwijking ten opzichte van het onderzoeksplan	20

5.2 Uitvoering onderzoek	20
5.3 Analyse van de data	21
5.3.1 Dataverzameling	21
5.3.3 Analyse	26
5.4 Terugkoppeling hypothese	27
6. Conclusie	29
6.1 Onderzoeksvraag	29
6.1.1 Relatie tussen theoretisch kader en de onderzoeksresultaten	29
6.2.2 Aanvullende conclusie	29
6.1.3 Antwoord op de onderzoeksvraag.....	29
6.1.4 Reikwijdte conclusie.....	30
6.2 Aanbevelingen	30
6.3 Tot slot	31
6.3.1 Discussiepunten	31
6.3.2 Eigen mening.....	32
6.3.3 Persoonlijke leerervaring	32
Literatuurlijst.....	34
Bijlagen	
Bijlage 1: Tijdpad	
Bijlage 2: Evaluatielijst leraren Berrie Heesen	
Bijlage 3: Kijkwijzer tolerantie	
Bijlage 4: Lessenserie Filosoferen met Doornroosje	

Inleiding

“Waarom denken over denken?”, dit was een vraag die ik mezelf stelde voordat we aan een tweede fase bijeenkomst filosoferen van Vondst begonnen.

Na afloop van de les was de wedervraag; “Waarom niet denken over denken?”

Mijn interesse in filosoferen met kinderen was geboren. Je weet dat kinderen vol met vragen zitten waar wij als leerkrachten zelf ook niet altijd direct antwoord op hebben. Na het opzoeken van de juiste informatie koppel je dit terug. Maar af en toe kom je tot de conclusie dat er eigenlijk geen antwoord op de vraag is. De filosofische vraag is dan geboren en hier doen we dan verder vaak niets mee. Je geeft aan dat er geen eenduidig antwoord is en dat was het.

Ik wilde hier meer mee gaan doen. Ik wilde leerlingen laten denken over deze vragen en ook laten denken over het denken. Ik merkte al snel dat er nieuwe regels opgesteld moeten worden als we gaan denken over een vraag waar het antwoord niet op te zoeken is. Als we samen nadenken moeten er afspraken gemaakt worden over hoe we met elkaar denken, over wat we wel en wat we niet mogen roepen, en over de onderbouwing van ons denken.

Kortom bij een nieuwe manier van samen denken hoort een eigen set met regels. En kan deze set met regels ook gebruikt worden buiten het filosoferen om?

Worden leerlingen die elkaars mening binnen filosoferen respecteren ook toleranter buiten de les om? Kunnen leerlingen doordat ze leren om met elkaar te praten en met elkaar te denken ook buiten de filosofieles beter met elkaar samenwerken?

In groep 7 van mijn stageschool is er de noodzaak om het groepsklimaat te verbeteren. De groepsleerkracht en ikzelf worden regelmatig beperkt in de samenwerkingsvormen omdat de groep er niet aan toe is. Het samenwerken gaat slecht en het sociale klimaat van de groep is beneden peil. De vraag rijst of er geen onderzoek gedaan kan worden of de reeds eerder besproken nieuwe manier van denken gebruikt kan worden om het groepsklimaat te verbeteren.

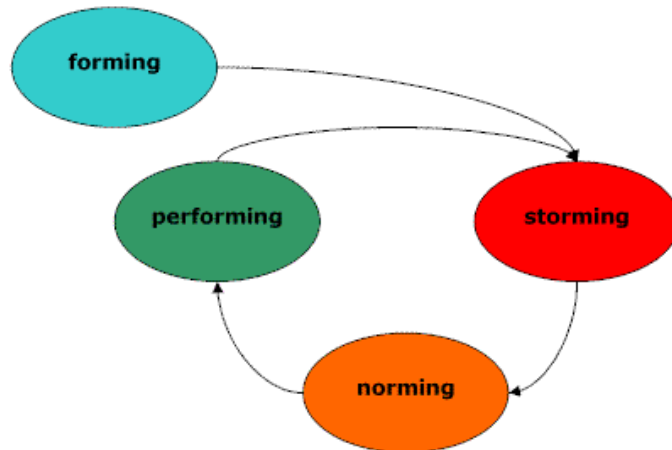
Met dit onderzoek richt ik me op filosoferen als uitgangspunt voor een beter sociaal klimaat binnen een groep door verbetering van de belangrijkste sociaal-emotionele vaardigheden van je leerlingen, te weten de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn.

1. Probleemanalyse

1.1 Aanleiding

Tijdens mijn laatste stageperiode op de was mij van te voren verteld dat het een “moeilijke” groep was en mijn eigen ervaring staat hier niet ver vanaf. Als we de groep bekijken, dan bestaat deze uit relatief veel leerlingen met een gedragsstoornis en is er een grote groep leerlingen die in de instructieafhankelijke groep zit.

Nu terugkijkend op mijn ervaring in deze groep, zijn de bovenstaande punten niet het grote probleem binnen de groep. Deze bovenstaande punten van de groep zijn met veel inzet van de leerkracht nog tot een goed einde te brengen. Samen met de groepsleerkracht kwam ik tot de conclusie dat het slechte groepsklimaat het fundamentele probleem binnen de groep is.

Figuur 1 Smith, M. K. (2005). 'Bruce W. Tuckman – forming, storming, norming and performing in groups, the encyclopaedia of informal education. [<http://infed.org/mobi/bruce-w-tuckman-forming-storming-norming-and-performing-in-groups/>]. Retrieved: 21-04-2016].

Tuckman heeft een model gemaakt voor groepsvorming waarbij de groep zich volgens Visser (2005) beweegt van fase 1 forming (afwachten en verkennen) naar fase 2 storming (profilieren en bepalen wie de baas is) naar fase 3 norming (normen en regels vaststellen) naar fase 4 performing (uitvoering van de taak) naar adjourning (einde van de groep). In een optimale situatie zal een klas aan het einde van de eerste 2 maanden van het nieuwe schooljaar zich in fase 4 bevinden en kan de klas in een goed groepsklimaat met elkaar samenwerken.

Een leraar van groep 7 op de basisschool de krijgt te maken met sociaal-emotionele conflicten door gebrek aan sociaal-emotionele vaardigheden binnen de groep. Dit heeft er mijn inziens toe geleid dat de groep niet in staat is om uit fase 2 en 3 te raken van Tuckman's model van groepsvorming. Als het gebruikelijke arsenaal aan vaardigheden van een leerkracht niet afdoende is om deze leerlingen de benodigde sociaal-emotionele vaardigheden aan te leren is het wellicht een mogelijkheid om te kijken naar alternatieve methoden om deze vaardigheden aan te leren.

1.2 Context

De is onderdeel van Stichting SchOOL. Onder de Stichting vallen 19 scholen voor basisonderwijs, één school voor speciaal basisonderwijs en één school voor (voortgezet) speciaal onderwijs. De scholen zijn zo georganiseerd en ingericht, dat het onderwijs aansluit bij de behoeften en wensen van de kinderen en de ouders uit de directe omgeving van de school.

Hieronder volgt een overzicht van de leerlingen van groep 7 (28 leerlingen) van de overgenomen uit het Schoolplan de 2015-2019 (2015):

Gedoubleerde kinderen	1
Kinderen die een jaar hebben versneld	2
Hoogbegaafde kinderen	5
Kinderen die de doelen van groep 8 op 1 of meerdere vakken niet gaan halen	2
Kinderen met toegekend arrangement	0
Dyslectische kinderen	1
Kinderen die een vak volgen in een andere klas	3
Kinderen met gescheiden ouders	7
Kinderen met andere thuistaal dan Nederlands	1
Overig (bijzondere onderwijsbehoeftes)	10
Leerlingen met gewicht 0,3	1
Totaal:	33

Hieruit valt op te maken dat 35% van de leerlingen uit groep 7 een speciale onderwijsbehoefte heeft, 24% van de leerlingen gescheiden ouders heeft en 17% van de leerlingen hoogbegaafd is.

Als aandachtspunten heeft de in het schoolplan het volgende opgenomen:

- Extra aandacht zullen wij besteden aan de kinderen met bijzondere onderwijsbehoefte waar(nog) geen arrangement voor is. Wij lossen op dit moment zelf nog heel veel op bij kinderen met speciale onderwijsbehoeften. Deze kinderen vragen veel aandacht in een groep, meestal op sociaal emotioneel gebied. Dit gaat nog wel eens ten koste van het onderwijsleerproces, doordat de leerkracht hier veel tijd aan kwijt is. De school kan nog veel winst behalen bij het eerder aanvragen van interventies en arrangementen die nodig zijn om het kind goed aan het onderwijsleerproces deel te laten nemen.
- Er zijn relatief veel kinderen van gescheiden ouders of kinderen waarvan 1 of beide ouders zijn overleden. Deze kinderen behoeven soms extra aandacht om goed aan het onderwijsleerproces deel te kunnen nemen.

De is op de hoogte van de extra aandacht die noodzakelijk is op sociaal-emotioneel gebied en besteedt hier ook op andere wijze extra aandacht aan.

1.3 Probleemstelling

Hoe ontwerp ik een goede lessenserie filosofie die de sociaal-emotionele vaardigheden van de leerlingen verbetert, waardoor het groepsklimaat binnen de groep zal verbeteren?

1.4 Deelstellingen

1. Wat is filosoferen?
2. Welke vaardigheden leren de leerlingen door te filosoferen?
3. Hoe voer je een filosofisch gesprek met de leerlingen?
4. Welke sociaal-emotionele vaardigheden zijn er?
5. Waarom zou filosoferen de sociaal-emotionele vaardigheden kunnen verbeteren?

1.5 De onderzoeksorganisatie

Het onderzoek vindt plaats in groep 7 van basisschool de Er zal uit deze groep een selectie gemaakt worden van 6 leerlingen die representatief zijn voor deze groep. De leerkracht van groep 7 Boersma is mijn praktijkbegeleider vanuit school en in overleg met hem vindt dit onderzoek in zijn groep plaats. Ik heb voor dit onderzoek vooraf toestemming gevraagd van Eefje Keulen, de adjunct-directeur van de

1.6 Aansluiting van het onderzoek in de school

Zoals al aangegeven in paragraaf 1.2 is de op verschillende manieren bezig met het versterken van het sociaal-emotioneel klimaat binnen de school. Als aanvulling hierop is mijn onderzoek gebaseerd op de vraag of filosoferen of een filosofisch gesprek een bijdrage kan leveren op het verbeteren van sociaal-emotionele vaardigheden. Dit filosofische gesprek kan dan in een filosofieles of als toepassing in de normale lessen gebruikt worden om deze vaardigheden te verbeteren.

De leerkracht werkt hierdoor op verschillende wijze aan het doel om het sociaal-emotionele klimaat in de groepen te verbeteren door de tolerantie van de leerlingen in de groep te verhogen

2 Theoretisch kader

2.1 Filosoferen

2.1.1 Definitie filosoferen

Voordat ik kan beginnen met het uitvoeren van het onderzoek is het eerst noodzakelijk om betekenis te geven aan het begrip filosoferen. Er zijn verschillende gedachten over wat filosoferen inhoudt, hieronder staat er een aantal verwoord.

“Filosoferen is nadenken en vaak ook praten over vragen waar niet één antwoord op bestaat. Het antwoord staat niet, laten we zeggen, in een antwoordenboekje. Ook kun je het niet opzoeken op internet” (Wassenberg & Merckens Bekkers, 2014, p. 6). Volgens Weate & Lawman (1999) is er geen antwoord op de vraag wat filosofie is, filosofen zijn het daar namelijk niet over eens. Een algemene richtlijn is dat het begint met een gevoel van verwondering over deze wereld. We geloven niet meer dat alles is zoals het is. We willen weten waarom het zo is en stellen hierover vragen. Filosofie onderzoekt wat we niet weten. Als op de vragen die we stellen antwoorden te vinden zijn, dan wordt de filosofie wetenschap. Het verschil tussen wetenschap en filosofie is dat filosofie het denken is over dingen die we niet weten en wetenschap uiteindelijk uitmond in het wel weten.

Volgens UNESCO kunnen in de volgende werkdefinitie de meest uiteenlopende filosofische scholen en tradities zich herkennen: filosofie is de begeerte en stelselmatige poging om zo goed mogelijk gebruik te maken van onze rationele/redelijke/kritische vermogens om de problemen en vraagstukken die rijzen ten gevolge van ons bestaan als mens aan te pakken (Poppelmonde, Van Rooy, & Vandendriessche, 2002/2003, Leren filosoferen en levensbeschouwelijk onderricht in vlaanderen anno 2003).

We zien hierboven dus dat er verschillende definities van filosoferen bestaan. Ik hanteer binnen dit onderzoek over denken met kinderen de definitie van filosoferen van Wassenberg & Merckens Bekkers.

2.1.2 Het nut of doel van filosoferen in het basisonderwijs

Filosoferen omdat het leuk is. Filosoferen omdat het voor afwisseling zorgt. Filosoferen puur voor het filosoferen. Filosoferen als doel op zich? Het zou zomaar kunnen, net als rekenen, taal en muziek doelen op zich zijn. Dit is voor het onderwijs echter niet voldoende en dus moeten we onderbouwen en beargumenteren waarom filosoferen nuttig is. Volgens Wassenberg & Merckens Bekkers (2014) is het nut van filosoferen te beschrijven in de volgende 6 onderdelen:

Het bevordert de tolerantie

De wetenschap dat niet elke vraag een antwoord heeft, zorgt voor een vermindering van het zwart-wit denken. Het nadenken over vragen en het vormen van een eigen mening zet kinderen aan tot denken over deze mening. Als ik een eigen mening vorm, dan zal het ook vast zo zijn dat iemand anders ook een eigen mening heeft en deze graag wilt delen. Kinderen leren op deze wijze nadenken over elkaars mening en deze als zodanig te accepteren. Deze acceptatie kan leiden tot een tolerantere houding.

Het versterkt de autonomie

Doordat je als leerkracht van te voren duidelijk aangeeft dat je het antwoord zelf ook niet weet, is filosoferen een proces wat de leerlingen zelf doen. Ze worden uitgedaagd om op eigen kracht, op eigen verantwoordelijkheid, een eigen mening te vormen. De leerlingen krijgen de vrijheid om zelf te denken en te vinden. Dit is een vorm van autonomie, niemand geeft aan hoe het denken moet gebeuren of welke richting dit op moet gaan. De leerling

kan en mag het zelf. De leerlingen moeten later in de maatschappij ook zelf beslissingen nemen en zelf nadenken over de samenleving, het geloof, het gezin, vriendschap en ga zo maar door. Weldenkende mensen denken na over hun standpunten en kunnen deze zelfstandig onderzoeken en kritisch benaderen. Filosoferen kan gebruikt worden om deze onderzoekende houding aan te leren.

Het leert kinderen argumenteren

Door te filosoferen leren kinderen kritisch denken. Ze leren argumenteren en argumenten wegen naar waarheidswaarde.

Kritisch denken gebruiken de kinderen ook bij andere leergebieden op de school maar ook in situaties thuis en in hun omgeving. Dit kritisch denken maakt dat kinderen beter omgaan met informatieverwerking in het algemeen.

Het heeft een thematische aanpak

Filosoferen gebeurt doorgaans over bepaalde onderwerpen die weer bij bepaalde thema's horen. Met behulp van filosoferen kan je makkelijker over bepaalde thema's praten die binnen de school aan de orde behoren te komen. Hierbij valt te denken aan de volgende thema's:

- **Burgerschap**
Volgens de kerndoelen hoort burgerschap vorm te krijgen binnen elke school, filosofielessen kunnen hier dan ook invulling aan geven. Filosofielessen zorgen ervoor dat leerlingen voor zichzelf nadenken en tolerantie tegenover elkaar leren en daarnaast leggen de lessen ook thema's bloot rond de democratische samenleving.
- **Pesten**
Op elke school is er wel pestproblematiek aanwezig. Tijdens lessen met de vraag wat is pesten, mag je pesten en is pesten goed of kwaad, is het mogelijk door middel van filosoferen het onderwerp dieper te bekijken en hier meer betekenis aan te geven. Als leerlingen er zelf uitgebreid over nadenken kan dit hun eigen gedrag doen veranderen.
- **Seksualiteit**
Gesprekken over seksualiteit horen thuis in het onderwijs. Met name het onderdeel seksuele diversiteit is een kerndoel voor het onderwijs. Een filosofisch gesprek kan een goed startpunt zijn om de verschillende variaties onder de aandacht te brengen op een neutrale en open wijze.
- **Wereldburgerschap**
Als je leerlingen nog meer wilt laten zien dan alleen hun eigen omgeving, dan is het filosoferen over thema's die zich op mondiaal niveau afspelen een mogelijkheid. Onderwerpen als de universele rechten van de mens, de verantwoordelijkheid die de mensheid hebben ten opzichte van het milieu en de wereld kunnen hierbij de revue passeren.

Kinderen leren omgaan met twijfel

Op een vraag zijn vaak oneindig veel mogelijke antwoorden. Het is dan altijd de vraag of het gevonden antwoord, na verder nadenken, misschien toch niet meer klopt. Het weten dat je antwoord wellicht niet meer zal kloppen en de wetenschap dat er wellicht helemaal geen juist antwoord mogelijk is, sterkt kinderen. De beroemde zinspreuk van Socrates "ik weet dat ik niets weet" kan kinderen helpen bij hun twijfel. De wetenschap dat er wellicht helemaal geen exacte antwoorden op vragen zijn en dat een gegeven antwoord achteraf nog kan herzien na verder nadenken, staat aan de basis van elk leerproces. Het op jonge leeftijd doordringen van het feit dat antwoorden kunnen worden herzien, helpt ze in de zoektocht naar hun eigen leven.

Het goede kennen zet kinderen aan om het goede te doen

Bij filosoferen onderzoeken we vaak dilemma's of tegenstellingen. Moet je een zwerver geld geven, wat is goed en wat is kwaad. Door over deze dingen na te denken vorm je voor jezelf een moraal welke bij je past. Door te handelen naar dit moraal doe je wat voor jou het goede is om te doen. Dit nadenken hierover zorgt ervoor dat dit moraal in ieder geval doordacht is en zelf gekozen is.

Leren Filosoferen (2016) vult deze bovenstaande doelen nog verder aan met de volgende doelen:

Overwinnen van bepaalde angsten

Er zijn kinderen die bang zijn om in het openbaar te spreken. Door gewend te raken met het spreken in een filosofisch gesprek, train je vaardigheden waardoor deze kinderen gewend raken aan het spreken in het openbaar. Een filosofisch gesprek kan soms impulsieve reacties uitlokken van zelfs de meest verlegen leerlingen. Deze leerlingen doorbreken hun angst om te spreken en komen hierdoor vaker in aanraking met een succeservaring tijdens spreken.

Ook is er de angst om vreemd gevonden te worden vanwege bepaalde overtuigingen.

Tijdens het filosoferen, mag alles gezegd en gevonden worden. Er is geen goed of fout en iedereen mag zeggen wat hij te zeggen heeft, zolang hij de basisregels van het filosofische gesprek niet overtreedt.

Tijdens het filosofische gesprek is er dus een veilig pedagogisch klimaat dat uitnodigt om te spreken over bepaalde overtuigingen die wellicht minder vaak voorkomen.

Ontwikkelen van sociaal-emotionele vaardigheden

Filosoferen verhoogt het gevoel van eigenwaarde van de leerlingen. Ze merken dat ze serieus genomen worden door elkaar en door de gespreksleider. Ze voelen dat ze het waard zijn om naar te luisteren. Dit verhoogt hun zelfwaardering en zorgt ervoor dat ze meer vertrouwen hebben in zichzelf. Dit geloven in jezelf is een van de belangrijkste zaken die je als gespreksleider wilt bereiken. Er bestaat namelijk een verband tussen het vermogen om te leren en de zelfwaardering. Stijgt de zelfwaardering dan neemt vaak het vermogen om te leren toe. De leerling denkt niet bij voorbaat dat hij het niet kan.

Andersom is het ook het geval. Daalt de zelfwaardering dan dalen de leerprestaties ook. Door te filosoferen leren leerlingen dat er andere meningen zijn en dat ze deze meningen kunnen waarderen en respecteren. Dit kweekt begrip voor elkaar en voor de mensen om hen heen. Het geeft leerlingen ook extra inzichten over moeilijke sociaal-emotionele problemen zoals pesten, discriminatie en verschillen in geloofs- of levensovertuiging.

Het Wetenskapsknooppunt (2012) vult dit nog aan met het aanleren van verschillende waarden over zichzelf en anderen:

- Zelfreflectie, jezelf leren kennen en bevragen
- Hiermee samenhangend een focus op levensvragen (waardescheppend)
- Inzicht geven in hoe je eigen opvattingen en ideeën samenhangen met ideeën en opvattingen van anderen, en het inzicht dat deze opvattingen cultuur- en contextgebonden zijn
- Aandacht voor intersubjectiviteit. Hoe sta ik als individu in de gemeenschap? Hoe verhoud ik me tot de rest? Ben ik verantwoordelijk voor alleen mezelf of ook van mijn omgeving?

Uit de theorie komt naar voren dat filosoferen een sterke bijdrage kan leveren in de ontwikkeling van vaardigheden van leerlingen op het gebied van elkaar, zichzelf en de rol en verantwoordelijkheden van zichzelf op deze wereld.

2.1.3 Het filosofische gesprek

In dit onderzoek richt ik me op het filosoferen met behulp van het filosofische gesprek. Wat maakt een gesprek filosofisch? Wat zijn belangrijke fases in een filosofisch gesprek? Voordat ik zelf het filosofische gesprek kan uitvoeren in mijn onderzoek, moet ik eerst weten aan welke voorwaarden dit gesprek moet voldoen.

Soorten vragen

Volgens Anthone & De Smedt (2007) is filosoferen een eigenaardige vaardigheid, een wonderlijk spel van vragen en bedachtzame antwoorden. Welke vragen zijn geschikt om dit wonderlijke spel te starten? En wat voor soort vragen zijn er nodig om dit gesprek te onderhouden? De vragen die we kunnen stellen zijn op te delen in drie categorieën:

- Eerste orde vragen gericht op beweringen over feiten, waarden en oplossingen
Meestal zijn dit vragen die een concreet verifieerbaar antwoord verwachten:
 - Wat zijn de feiten?
 - Wat is het probleem?
 - Wat is een oplossing voor dit probleem?
- Tweede orde vragen gericht op aannames en vooronderstellingen
Dit zijn vragen die zorgvuldig nadenken vereisen:
 - Op welke manier wordt dit feit geïnterpreteerd?
 - Wat wordt er met dit begrip bedoeld?
 - Wat wordt hier verondersteld?
- Derde orde vragen gericht op rechtvaardigen van waardes, aannames en vooronderstellingen
Dit zijn vragen die leiden tot een reflectie op antwoorden en tweede orde vragen:
 - Is dit een goede manier om dit begrip te definiëren?
 - Is dit een goede interpretatie van dit feit?
 - Waarom is dit een belangrijke waarde?

Tijdens het filosoferen zijn we op zoek naar het zo diep mogelijk nadenken, over feiten willen we in dit gesprek zo min mogelijk praten. Om het praten over feiten zo veel mogelijk te beperken zijn tweede en derde orde vragen meer voor de hand liggend dan eerste orde vragen.

Nu duidelijk is welke orde vragen zich het beste lenen voor een filosofisch gesprek is het ook noodzakelijk om te weten met welke vraagtypes je zorgt voor meer diepgang in het filosofische gesprek. Volgens Anthone & De Smedt (2007) kan je voor de diepgang de volgende vraagtypes gebruiken:

- Vragen naar helderheid en duidelijkheid
Tijdens het luisteren naar elkaar proberen wat de ander vertelt te plaatsen in eigen referentiekader. Omdat referentiekaders per persoon verschillen is het cruciaal om je af te vragen of wat de ander eigenlijk bedoelt ook aansluit bij wat jij denkt te verstaan. Dit doe je door middel van vragen gericht op duidelijkheid en helderheid. Een aantal voorbeelden hiervan zijn: kun je dit uitleggen? Wat bedoel je met? Kun je een voorbeeld geven van? Wat wordt er nu precies gevraagd?
- Vragen die zoeken naar redenen en bewijzen
Het filosoferen heeft als taak het blootleggen van onze veronderstellingen, aannames en oordelen en de betekenis van onze oordelen te verduidelijken. We streven onbewust naar zekerheid of voldoende zekerheid om onze oordelen op te baseren. Tijdens het filosoferen, gaan we juist deze zekerheden onderzoeken. De waarom vraag is de vraag die peilt naar redenen en motivatie en is bij uitstek geschikt voor deze taak. Het ontrafelen van bepalende oorzaken of het zoeken naar

onderliggende beweegredenen doe je met vragen zoals: Waarom denk je dat? Kun je dit aantonen? Hoe weten we of dit waar is? Waarom is dat zo?

- Vragen die alternatieve gezichtspunten onderzoeken
Zoals al bij het eerste punt besproken is, kan het voorkomen dat je iets totaal anders ervaart dan de spreker. Om hier dieper op in te gaan is het mogelijk om te vragen om het eens vanuit een ander standpunt te bekijken. Je kan deze vragen ook goed gebruiken om verkeerde argumentering of meningen te onderzoeken. Dergelijke vragen stimuleren tevens het hypothetisch en creatief denken.
- Vragen die gevolgen en consequenties onderzoeken
Beweringen kunnen meer impliceren dan op de eerste indruk het geval lijkt. Filosoferen traint argumentatiestrategieën en met deze vragen kun je de kwaliteit van deze argumenten beoordelen. Wat kunnen we daaruit afleiden? Hoe komt dit overeen met wat je net zei? Bestaat daar een regel voor?
- Vragen in verband met de discussie
Aan het eind van het filosofische gesprek sta je als gespreksleider nog even stil bij het gesprek of onderzoek zelf. We kunnen vragen stellen om meer inzicht te krijgen over een onderwerp uit het gesprek of nog extra naar bepaalde redenen te vragen. Wat kunnen we besluiten? Hebben we iets geleerd? Ook kan de gespreksleider nagaan of er nog bedenkingen volgen of dat er nog iets overdacht moet worden. Hebben we alle mogelijkheden onderzocht? Is dit gesprek afgerond?

Fase in het gesprek

Naast het soort vragen dat er tijdens het gesprek gesteld wordt is ook de structuur van het gesprek belangrijk. Een gesprek zonder structuur zal vaak minder efficiënt en effectief plaatsvinden dan een gesprek waarin structuur is aangebracht. Efficiënt en effectief zijn onderdelen die in het onderwijs een belangrijke plek innemen gelet op de hedendaagse tijdsdruk. Om het filosofische gesprek in het onderwijs structuur te geven kan er gebruik gemaakt worden van de verschillende fases van een filosofisch gesprek van Heesen, in Wetenskapsknooppunt (2012). Hieronder een korte beschrijving van de verschillende fases ter ondersteuning van mijn eigen filosofische gesprekken in tijdens mijn onderzoek.

Fase 1 De inleiding

Om ervoor te zorgen dat de klas tegelijkertijd samen over één onderwerp nadenkt, is een sterke prikkel nodig. Deze prikkel moet de motivatie zijn voor de groep om zich in te spannen voor het onderwerp. Er zijn verschillende manieren om leerlingen te prikkelen om in dezelfde richting te denken:

- Laat de leerlingen een video laten zien als introductie
- De leerlingen een verhaal laten (voor)lezen
- Aan de hand van afbeeldingen het verhaal of de richting van het verhaal duidelijk maken.

Hoe groter de groep leerlingen hoe groter de inzet moet zijn van de gespreksleider om de groep te motiveren.

Fase 2 Een vraag formuleren

Nadat de inleiding een onderwerp heeft voorgesteld is het nu de vraag om uit dit onderwerp een vraag te formuleren. Er zijn verschillende methodes voor het formuleren van een vraag. Leerlingen kunnen individueel een vraag bedenken of dit kan in groepjes gedaan worden. Uiteindelijk worden alle vragen beoordeeld en op waarde ingedeeld.

Fase 3 Vragen verzamelen

Nadat alle vragen verzameld zijn is het de taak van de groep zelf om de vragen naar waarde op te delen en doormiddel van stemmen één van de vragen te selecteren. Deze vraag zal dan besproken worden. Doordat deze vraag de meerderheid van de stemmen van de groep heeft gekregen kan je er ook vanuit gaan dat de meerderheid gemotiveerd is om deze vraag te onderzoeken.

Fase 4 De startvraag

Het stemmen over de startvraag is een proces wat het liefst zo snel mogelijk moet gebeuren, blijkt in de praktijk echter dat de stemmen op verschillende vragen min of meer in evenwicht zijn dan kan je er voor kiezen om een tweede stemronde in te zetten. (Het streven is naar een stemronde met een ruime meerderheid voor een van de vragen) Stel bij deze stemronde alleen de twee vragen beschikbaar die het hoogste aantal stemmen behaald hebben in de vorige ronde. De reden dat de gespreksleider niet zelf een voorkeur uitspreekt en het proces verkort met een vetostem. De groep moet immers achter de beslissing staan om gemotiveerd te filosoferen.

Fase 5 Eerste inventarisatie

Bij een groep die nog niet eerder heeft gefilosofeerd werkt het vaak goed om eerst in tweetallen te beginnen met filosoferen. Door dit eerst in tweetallen te laten uitvoeren geef je alle leerlingen de kans om zijn of haar gedachte te formuleren. Aan stille leerlingen kan je vragen wat er in hun groepje al is bedacht. Filosoferen is namelijk meer dan spreken alleen het goed luisteren en het denken of wat er gesproken wordt is ook onderdeel van filosoferen.

Nadat de tweetallen hun gedachten geformuleerd hebben kan dit gebruikt worden als ankerpunt om verder te gaan. Begin nu met het inventariseren van de verschillende antwoorden op de startvraag. Niet alle kinderen worden gehoord in dit proces we streven naar een boeiende dialoog.

De gespreksleider herhaalt de gehoorde antwoorden en helpt op deze wijze kinderen overzicht houden van wat er al geantwoord is.

Fase 6 Eerste vervolgopdracht of verdiepingsvraag

De hiervoor besproken fase liepen allemaal logisch in elkaar over voor de aankomende fase is dit lastiger. In deze fase is het voor de gespreksleider de taak om het gesprek nog strak in de hand te houden door het steeds herhalen en inventariseren van wat er gezegd is. Daaruit moet een keuze gemaakt worden van een formulering of een bewering die vervolgens aan iedereen voorgelegd kan worden. In deze fase staat het wat vinden de gespreksleider en de kinderen van de argumenten en gedachte van de anderen centraal.

Fase 7, 8 en 9 kunnen in verschillende volgorde door elkaar heen gebruikt worden en hoeven niet eens allemaal aan bod te komen in het gesprek.

Fase 7 Analytisch moment

Tijdens het filosofische gesprek is er een moment om over te gaan op analyse van wat er gezegd is. Dit heeft als doel om met elkaar duidelijkheid te krijgen over hoe we een bepaald begrip gezamenlijk begrijpen. Tijdens een goed filosofisch gesprek is er een evenwicht tussen de momenten van analyse ter verduidelijking en het speculatieve waarin het gedachteproces op gang wordt gebracht.

Teveel analyse en het gesprek slaat dood, onvoldoende analyse en het gesprek blijft rondhangen zonder uiteindelijke filosofische opbrengst.

Fase 8 en nieuwe invalshoek

Als een gesprek door een of ander reden vast dreigt te lopen dan kan je er voor kiezen om een nieuwe invalshoek te introduceren. Met deze nieuwe invalshoek proberen we het gesprek van nieuwe energie te voorzien en weer opgang te trekken. Deze nieuwe invalshoek kan nieuwe inzichten geven, kan juist voortborduren op eerdere aannames of kan nieuwe vergelijkingen trekken met ander gedrag. Hierna kan het gesprek met deze nieuwe wending nog doorgestart worden.

Je hoeft deze stap niet altijd zelf te maken je kan ook vermelden dat het gesprek nu vast loopt en dat je zelf ook niet wet waar we nu heen moeten, wellicht komt een van de leerlingen met een sterk idee.

Fase 9 Verwijzen naar stellingname

In veel filosofische gesprekken komt het voor dat er leerlingen zijn met een afwijkend of opvallen standpunt. Deze stelling name kan je dan gebruiken als kapstok om andere ideeën aan op te hangen. Je refereert terug naar de bekende stellingname en kan dan beter de vergelijking maken.

Fase 10 Conclusies trekken

Voordat de daadwerkelijke conclusie getrokken kan worden rond je het gesprek af. Dit kan je doen om nogmaals de onderzoeksvraag te stellen en te herhalen welke denkstappen we met zijn allen genomen hebben. Je geeft een korte samenvatting van het gesprek. De conclusie zal altijd vanuit de groep moeten komen het is nooit de mening van de gespreksleider. De gespreksleider is er om het raamwerk in stand te houden en niet om zijn mening te verkondigen. Het filosoferen, gaat in de basis om het proces van het denken en niet om het beantwoorden van de vraag. Als er daadwerkelijk een eenduidig antwoord op de vraag gegeven kan worden moet je jezelf afvragen of de vraag wel filosofisch van aard was.

2.2 Sociaal-emotionele vaardigheden

2.2.1 Wat zijn de sociaal-emotionele vaardigheden in het basisonderwijs?

Als je spreekt over sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijs dan sluiten deze naadloos aan op de sociaal-emotionele vaardigheden in het algemeen. Leerlingen gedragen zich vaak anders binnen de school dan dat ze buiten de school doen maar het pakket aan sociaal-emotionele vaardigheden is voor beide situaties hetzelfde.

Volgens Pont (2013) Zijn er een achttal sociaal-emotionele vaardigheden belangrijk voor de ontwikkeling van het kind.

Zelfbewustzijn

Zelfbewustzijn kan uitgelegd worden als het besef dat we bestaan. Er zijn maar weinig wezens die weten dat ze zelf bestaan. Gorilla's, dolfijnen, olifanten, orang-oetans en mensen zijn een select groepje die dit zelfbewustzijn hebben. Zelfbewustzijn kan dus gezien worden als een eigenschap waar enige intelligentie voor nodig is. Dit zelfbewustzijn helpt het kind om inzicht te verkrijgen in zijn eigen capaciteiten en beperkingen, deze kennis is uiteindelijk nodig om relaties met anderen aan te gaan.

De drie belangrijkste onderdelen van zelfbewustzijn van kinderen zijn:

- Zelfkennis.
Hoe ziet een kind zichzelf ten opzichte van de ander, waar zitten de verschillen en waar de overeenkomsten
- Zelfevaluatie
Deze verschillen en overeenkomsten hoe waardeer ik deze als kind. Wat is mijn eigen kijk hierop.
- Zelfregulatie
Hoe kan ik als kind grip krijgen op mijn eigen gedrag? Hoe train ik mezelf om te veranderen.

Sociaal bewustzijn

De gelukkigste mensen op aarde zijn niet de rijkste of de slimste mensen. Het zijn de mensen met de meeste sociale vaardigheden. Wij mensen zijn namelijk vooral sociale wezens, hierdoor is ons sociaal bewustzijn van groot belang. Het sociale bewustzijn is gedrag dat niet is aangeboren maar is aangeleerd en is gedrag wat we gedurende ons hele leven blijven bijspijkeren. Voor kinderen is het van belang om in te schatten welke positie hij inneemt ten opzichte van de anderen. Ook is tolerantie en respectvol omgaan met anderen een onderdeel van het sociale bewustzijn. Het sociale bewustzijn wordt gezien als een van de meest belangrijke sociale vaardigheden.

Zelfmanagement

We spreken hierbij over de vaardigheid van het kind om zijn eigen gedrag en zijn emoties te reguleren en te beïnvloeden. Deze vaardigheid is vooral een belangrijk bij het uitvoeren van moeilijke taken. Zelfmanagement bestaat enerzijds uit concentratie en anderzijds uit aanpassingsvermogen. Samen stellen ze een kind in staat om overzicht te krijgen over zijn eigen situatie en te anticiperen op deze situatie. Vooral op school gebruiken kinderen deze vaardigheid vaak.

Doelgericht gedrag

Doelgericht gedrag geeft aan hoeveel inzet een kind toont om zijn eigen gestelde doelen te behalen. Hierbij zijn eigen initiatief en de hoeveelheid doorzettingsvermogen bepalend. Het kind heeft een actieve houding om zijn doel zo snel mogelijk te bereiken. Doelgericht gedrag is een belangrijke vaardigheid binnen de school.

Relationele vaardigheden

Binnen een klas moet je samenwerken en het is voordelig als deze samenwerking soepel verloopt. De relationele vaardigheden zijn bepalend voor het voeren van positieve contacten. Vaardigheden als aardig zijn, bezorgd zijn en hulpvaardig zijn behoren allemaal tot deze categorie. Deze vaardigheden zijn een spil in de sociaal-emotionele vaardigheden. Bij de relationele vaardigheden moet vooral gedacht worden aan het positieve gedrag ten opzichte van anderen.

Persoonlijke verantwoordelijkheid

Kinderen beginnen hun leven zonder enkele mate van verantwoordelijkheid en naar mate ze ouder worden krijgen ze steeds meer eigen verantwoordelijkheden. De persoonlijke verantwoordelijkheid kan je afmeten aan het gedrag van kinderen. Gaan ze zorgvuldig met elkaar om? Gaan ze zorgvuldig met spullen om? Houden ze zich aan de gestelde afspraken en regels? Komen ze beloftes na?

Besluitvorming

De vaardigheid om op een verantwoorde manier tot een besluit te komen. Deze verantwoorde manier is te onderbouwen door het kind. Het heeft nagedacht over de redenen van de beslissing en kan ook beargumenteren waar de beslissing in zijn ogen de juiste is. Daarnaast heeft besluitvorming ook te maken met de mate waarin een kind instaat is te leren van eerdere ervaringen van zichzelf maar ook ervaring van ander. Ook gebruik maken van feedback door volwassenen als een andere methode wellicht beter werkt dan de eigen oplossing valt onder de vaardigheid besluitvorming.

Optimistisch denken

Optimistisch denken komt tot uiting in drie onderdelen:

- De hoeveelheid zelfvertrouwen
- Het vertrouwen in anderen
- Een positieve kijk op het leven

Als het kind veel zelfvertrouwen heeft en weet dat hij kan vertrouwen op de mensen om zich heen dan geloven ze vaak in mogelijkheden. Ze gaan er dan ook vaker vanuit dat deze mogelijkheden ook werkelijkheid kunnen worden wat weer leidt tot een positieve kijk op het leven. Ze ontwikkelen hierdoor het 'zin hebben in' ze staan open voor positief denken

2.2.2 Wat zijn de raakvlakken tussen filosoferen en sociaal-emotionele vaardigheden

Als we de sociaal-emotionele vaardigheden uit onderdeel 2.2.1 in ogenschouw nemen en deze relateren met het nut van filosoferen uit onderdeel 2.1.2 dan zien we dat er veel raakvlakken zijn tussen de vaardigheden die filosoferen traint en de sociaal-emotionele vaardigheden die kinderen nodig hebben om zichzelf te ontwikkelen.

- Het zelfbewustzijn van kinderen kan je relateren aan de vaardigheid die het Wetenschapsknooppunt (2012) aangeeft met het aanleren van verschillende waarden over zichzelf en anderen:
- Het sociaal bewustzijn kan je relateren aan de vaardigheid van Wassenberg & Merckens Bekkers (2014) Het bevorderen van de tolerantie maar ook de aandacht voor intersubjectiviteit. Hoe sta ik als individu in de gemeenschap? Hoe verhoud ik met tot de rest? Ben ik verantwoordelijk voor alleen mezelf of ook mijn omgeving?
- Zelfmanagement kan je relateren aan de vaardigheid het versterken van de autonomie. Het leren om zelf beslissingen te maken en ook de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen.
- De relationele vaardigheid kan je relateren aan het bevorderen van de tolerantie het leren argumenteren. Als je argumenten van elkaar leert afwegen en voorzien van een beargumenteerd weerwoord en tolerant bent naar de mening van anderen creer je snel een positieve sfeer waarin samenwerking en respect ruimte krijgen.
- Persoonlijke verantwoordelijkheid kan je relateren aan het versterken van de autonomie maar ook het goede kennen zet kinderen aan om het goede te doen speelt hier een belangrijke rol.
- Besluitvorming valt te relateren aan het leren argumenteren

We zien hier verschillende raakvlakken tussen het nut van filosoferen en de sociale-emotionele vaardigheden die leerlingen moeten aanleren om sociaal-emotioneel sterk te zijn. De twee belangrijkste vaardigheden (de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn) zijn te stimuleren door het bevorderen van tolerantie. Uit de theorie weten we dat filosoferen bevorderend is voor de tolerantie. We kunnen hier voorzichtig uit opmaken dat filosoferen een bijdrage kan leveren aan het verbeteren van de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn.

2.3 Ontwerpeisen voor de lessenserie filosoferen met Doornroosje

In de theorie komt naar voren dat filosoferen de tolerantie bevordert door het vormen en onderbouwen van de eigen mening en de wetenschap dat een ander zijn eigen mening met onderbouwing heeft. De acceptatie dat deze mening kan verschillen en het feit dat men kritiek uit kan en mag uitoefenen op de onderbouwing zorgt voor een toleranter houding (Wassenberg & Merckens Bekkers, 2014). In het hoofdstuk: "Raakvlakken tussen filosoferen en sociaal-emotionele vaardigheden", lezen we dat zowel de relationele vaardigheid als ook het sociaal bewustzijn gekoppeld kunnen worden aan het bevorderen van de tolerantie. Mijn onderzoek, naar het verbeteren van het sociale klimaat binnen de groep door middel van filosoferen, richt zich dan ook voornamelijk op het verhogen van de tolerantie van de deelnemers en het verhogen van het respect voor elkaars mening. In mijn onderzoek operationaliseer ik deze stijging van de tolerantie aan de hand van de kijkwijzer tolerantie welke als bijlage is opgenomen. In deze kijkwijzer richt ik me op gedragingen die te maken hebben met enerzijds de algemene regels van een filosofisch gesprek (elkaar uitlezen, stemverheffing, en elkaar uit laten praten) anderzijds let ik op de gedragingen die te maken hebben met het vormen van een mening en het respecteren van elkaars mening (kritiek geven zonder onderbouwing, ongelijk toegeven/ kritiek accepteren)

De aandachtspunten waarop ik de leerlingen beoordeel komen voor een deel uit de evaluatielijst voor leraren welke is opgesteld door Heesen (2002), deze lijst is als bijlage opgenomen. Hierna volgen de aandachtspunten per les.

Les	Aandachtspunten
Les 1 introductie filosoferen en introductie onderwerp	In les 1 is de focus gericht op de randvoorwaarden van het filosoferen. We praten hier over de regels van het gesprek en de omgangsnormen naar elkaar.
Les 2 filosoferen vervolg 1	Ik let deze les voornamelijk op het onderdeel respect tonen voor het proces. Video analyse van deze les als startpositie voor de kijkwijzer tolerant gedrag.
Les 3 filosoferen vervolg 2	Deze les let ik vooral op het onderdeel kritiek accepteren.
Les 4 filosoferen vervolg 3	Deze les let ik vooral op het onderdeel deelnemen aan de discussie.
Les 5 filosoferen vervolg 4	Deze les let ik voornamelijk op het onderdeel bij het onderwerp blijven Video analyse 2 als eindmeting voor de kijkwijzer tolerant gedrag.
Les 6 filosoferen vervolg 5	Deze les staat in het teken van de onderdelen respect tonen voor het proces in combinatie met kritiek accepteren.

Fasering van de les

Mijn lesfasering is voor alle lessen gelijk en is gebaseerd op de fasering van een filosofisch gesprek volgens het Wetenschaps knooppunt (2012)

Fase 1 de inleiding

De inleiding van mijn les gebeurt aan de hand van een brief uit het dagboek van de prins uit het boek Brieven aan Doornroosje.

Fase 2, 3 en 4 de vraag

Omdat dit de eerste aanraking is met filosoferen heb ik ervoor gekozen om het onderwerp op te tuigen met een citaat uit de brief die voorgelezen is in de inleiding.

Ik gebruik vervolgens een startvraag uit het boek *Filosoferen met Doornroosje*.

Fase 5. eerste inventarisatie.

De leerlingen krijgen een paar minuten bedenktijd over de startvraag. Hierna houden we de inventarisatieronde waarbij elke leerling zijn gedachte over de vraag zal uitspreken. Deze antwoorden zullen aan het eind kort door mij worden samengevat.

Fase 6 verdiepingsvraag.

De gegeven antwoorden uit fase 5 worden nu met behulp van verdiepingsantwoorden uitgediept tot een formulering die de leerlingen kunnen bevragen en waarbij we dieper ingaan op de argumentering van deze beweringen. Dit is de fase waarbij het belangrijk is om het gedrag van de leerlingen te bekijken. Hoe gaan ze met elkaars mening om en gebeurt dit op een respectvolle manier.

Vanwege het feit dat de leerlingen nog ongeïoefend zijn in het filosoferen is de verwachting dat er niet veel tijd overblijft voor de fases 7, 8 en 9. Indien het gesprek vastloopt, zal ik deze fases introduceren om het gesprek vlot te trekken.

Fase 10 conclusies trekken

In deze laatste fases doorlopen we gezamenlijk het proces van startvraag en de denkstappen die daarop volgen. Hierna evalueren we de les en bespreken we kort wat er eventueel anders kan.

3. Probleemstelling

3.1 Onderzoeksdoel

Het onderzoeksdoel van dit onderzoek is het testen of je de belangrijkste sociaal-emotionele vaardigheden (relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn) binnen een groep kan verbeteren door het geven van filosofielessen.

We zien vanuit de theorie dat filosoferen een bijdrage kan leveren aan een stijging van de tolerantie en een verbetering van de tolerantie zorgt voor een beter relationele vaardigheden en een hoger sociaal bewustzijn. De vraag is of de leerlingen dit zelf ook zo ervaren en of leerlingen voldoende gemotiveerd zijn om een actieve rol te spelen in de filosofielessen. Als een stijging van de tolerantie merkbaar is dan kunnen we dus aannemen dat dit op langere termijn zal leiden tot een verbetering van het sociale klimaat binnen de groep.

3.2 Onderzoeksvraag

3.2.1 Hoofdvaart

Levert mijn lessenserie filosoferen met Doornroosje een bijdrage aan het verbeteren van de tolerantie in de bovenbouw van de basisschool De zodat de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn worden vergroot.

3.2.2 Deelvragen

- Worden de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn verbeterd door het geven van mijn filosofielessen?
- Wat is volgens de leerlingen de opbrengst van de lessenserie filosoferen?
- Is er voor de groepsleerkracht verschil te zien in gedragingen van de leerlingen in de weken van het onderzoek? En wijkt dit gedrag af van de gedragingen van de controlegroep?

3.3 De hypothese

Mijn verwachting is dat filosofielessen een bijdrage leveren aan de tolerantie door het vernieuwde inzicht in het accepteren van elkaars mening, het geven en ontvangen van kritiek en het verbeteren van de wijze waarop er met elkaar gesproken wordt.

De theorie van hoofdstuk 2.2.2 heeft aangewezen dat er een raakvlak is tussen het nut van filosoferen en de belangrijkste sociaal-emotionele vaardigheden van kinderen. Dit versterkt mijn opvatting dat oefenen van filosoferen de sociale-emotionele vaardigheden kan verbeteren wat kan leiden tot een beter groepsklimaat.

Ik verwacht niet dat in de toekomst een apart vak filosoferen deel zal uitmaken van het lesprogramma. Mijn verwachting is wel dat dit onderzoek leerkrachten wellicht de ogen opent waardoor het filosofische gesprek vaker ingezet zal worden ter verbetering van het groepsklimaat.

3.4 Onderhoud met betrokkenen

In overleg met Boersma zal ik de aankomende periode een lessenserie van 6 filosofielessen aanbieden aan een groep van 6 leerlingen uit groep 7 van de Deze leerlingen zijn een representatie van de groep en er is in de selectie rekening gehouden met verschillen in geslacht, intellectueel vermogen en sociaal-emotionele vaardigheid. Deze selectie is besproken en goedgekeurd door mijn praktijkbegeleider Boersma. Met de directie is besproken dat de resultaten van dit onderzoek gepresenteerd zullen worden aan het lerarenteam en de directie.

4. Onderzoeksaanpak

4.1 De onderzoeksgroep

Mijn onderzoeksgroep voor de serie filosofielessen bestaat uit 6 leerlingen uit groep 7 van basisschool de en 1 leerkracht die de filosofielessen verzorgt. De reden waarom gekozen is voor deze groep 7 als testgroep is dat hierin sprake is van een verstoring in het groepsklimaat door een gebrek aan sociaal-emotionele vaardigheden. Voor een goede filosofieles kan je het best niet meer dan 10 sprekende leerlingen hebben. Indien je groep groter is dan kan je het best met een binnen en een buitenkring werken waarbij de binnenkring spreekt en de buitenkring meedenkt. Om effectief met de tijd van de leerlingen om te gaan is er gekozen om het aantal leerlingen beperkt te houden om zodoende een hogere opbrengst in een kortere lestijd te realiseren.

De selectie van 6 leerlingen is tot stand gekomen in samenwerking met de groepsleerkracht hierbij is uitgegaan van een representatieve selectie uit de groep. De selectie bestaat uit 3 jongens en 3 meisjes.

- Meisje 1 is geselecteerd omdat ze erg stil is in de groep en moeite snel last heeft van gedragingen van andere leerlingen. onzeker
- Meisje 2 is geselecteerd vanwege dromerig gedrag en een passieve werkhouding heeft vaak geen mening en is stil
- Meisje 3 is geselecteerd om de middenmoot uit de groep te representeren
- Jongen 1 is geselecteerd omdat hij sociaal-emotioneel zwak is. Meelopen, uitlachen en schreeuwen.
- Jongen 2 is geselecteerd als vertegenwoordiger voor de verhoogde intelligentie groep. Hij ziet filosoferen als een uitdaging
- Jongen 3 is geselecteerd omdat hij sterk is in de omgang met de wat stillere leerlingen. Goed in het geven van veiligheid en vertrouwen.

Om het gedrag van deze groep te vergelijken is er ook een controlegroep samengesteld. Dit betreft een 6-tal leerlingen die geselecteerd zijn op gelijkwaardigheid. Omdat het zo is dat leerlingen nooit uitwisselbaar zijn hebben wij bij de samenstelling van de controlegroep gelet op de hoofdkenmerken die hierboven tot uiting kwamen.

4.2 Type onderzoek

Mijn onderzoek is een ontwerponderzoek met kwalitatieve onderzoeksgegevens. Ik wil onderzoeken of met behulp van filosofielessen leerlingen toleranter worden buiten deze lessen om. Voor het ontwerpen van de lessenserie filosoferen heb ik me laten leiden door de koppeling vanuit de theorie dat er raakvlakken zijn tussen de opbrengst van filosofielessen en de sociaal-emotionele vaardigheden die kinderen leren.

De speciale aandachtspunten uit mijn lessen zijn gebaseerd op de theorie van Berrie Heesen (2002)

4.3 Onderzoeksinstrumenten

Mijn onderzoeksinstrumenten bestaan uit:

- Video-opnames van minimaal twee filosofielessen. Deze opnames worden door mij geanalyseerd met behulp van de kijkwijzer tolerant gedrag (zie bijlage) in deze kijkwijzer beoordeel ik gedrag dat ik aangemerkt heb als onderdeel van tolerantie. Deze gedragingen hebben te maken met goed gespreksgedrag maar ook het onderbouwen van de eigen mening en het respecteren van andere meningen. Het vormen en onderbouwen van de eigen mening, het accepteren van elkaars mening en het respectvol bekritisieren van elkaars mening is onderdeel van het proces dat tolerantie verbetert.

- Een afsluitend gesprek met de groepsleerkracht met vragen over verandering in tolerant groepsgedrag van de onderzoeksgroep in de periode van het onderzoek en de relatie van dit gedrag ten opzichte van de controlegroep
- Een evaluatielijst ingevuld door de leerlingen waarop de ontwikkeling wordt aangeven.

4.4 Onderzoeksgegevens

Deelvraag	Onderzoeksgegevens
Worden de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn verbeterd door het geven van mijn filosofielessen?	Videoanalyse van de opgenomen lessen aan de hand van de kijkwijzer. Verschil in gedragingen op het gebied van tolerantie en respect worden geturfd.
Wat is volgens de leerlingen de opbrengst van de lessenserie filosoferen?	De leerlingen vullen na afloop een evaluatielijst in waarin ze aangeven wat ze geleerd hebben. (anoniem)
Is er voor de groepsleerkracht verschil te zien in gedragingen van de leerlingen in de weken van het onderzoek? En wijkt dit gedrag af van de gedragingen van de controle groep?	Een afsluitend gesprek met de groepsleerkracht met vragen over verandering in tolerant groepsgedrag van de onderzoeksgroep in de periode van het onderzoek en de relatie van dit gedrag ten opzichte van de controlegroep

4.5 Ethische aspecten

De anonimiteit van de deelnemers aan dit onderzoek is gewaarborgd. De deelnemers aan dit onderzoek zijn minderjarig, er is toestemming van de ouders/verzorgers gevraagd om mee te doen aan dit onderzoek door middel van een toestemmingsverklaring.

5. Resultaten

5.1 Afwijking ten opzichte van het onderzoeksplan

Ten opzichte van het onderzoeksplan hebben de volgende wijzigingen plaatsgevonden bij de uitvoering van het onderzoek.

- Voor de videoanalyse is gebruik gemaakt van de analyse van les 2 en 5 in plaats van de lessen 2 en 6. De reden hiervoor is dat les 6 een afsluitende les was die korter duurde dan de rest van de lessen. In deze les zijn ook de evaluatielijsten ingevuld. Om de vergelijkbaarheid van de videoanalyse te behouden is gekozen voor les 2 en les 5.
- In de kijkwijzer tolerant gedrag is bij de positieve gedragingen het netjes de beurt vragen geschrapt. Filosoferen is een samenspel van gedachten waar elkaar aanvullen en verdedigen elkaar in hoog tempo afwisselen. De gedachte dat ordelijke beurtbewaking het proces zou verbeteren bleek niet het geval. Het netjes om de beurt vragen is daarom verwijderd als positief kenmerk tijdens het filosoferen.

5.2 Uitvoering onderzoek

Op 13, 17, 19, 23, 30 en 31 mei 2016 zijn zes filosofielessen uitgevoerd. Deze filosofielessen zijn uitgevoerd volgens de in hoofdstuk 2.3 genoemde ontwerpeisen voor de lessenserie filosoferen met Doornroosje. De eerste les had een lesduur van 60 minuten omdat hierin ook de introductie van de regels was opgenomen. De overige lessen hadden een lesduur van 45 minuten. Van deze lessen zijn video-opnames gemaakt. Deze video-opnames zijn geanalyseerd met behulp van de kijkwijzer tolerant gedrag, opgenomen als bijlage 3. De positieve en negatieve waarneembare gedragingen van de leerlingen zijn geteld en gecategoriseerd. Ook hebben de leerlingen antwoord gegeven op een vragenlijst en hebben er korte interviews plaatsgevonden met de deelnemende leerlingen en de groepsleerkracht.

De filosofielessen vonden plaats om 13:15 net na de middagpauze. De leerlingen stonden me in het lokaal op te wachten met de gespreksregels die in de eerste les behandeld zijn. Ik had een vrij lokaal geregeld waar in het midden stoelen in een kring waren geplaatst. Nadat we met zijn allen plaatsgenomen hadden begon het voorlezen van de relevante bladzijde van het boek Brieven aan Doornroosje. De leerlingen moesten vervolgens eerst nadenken over welk onderwerp zij dachten dat het filosoferen zou gaan. Tijdens deze ronde kwam altijd het juiste onderwerp naar voren. Nadat het onderwerp bekend was volgde de daadwerkelijke filosofische fase waarin sterk naar voren kwam dat de vaardigheden van de leerlingen in de loop van het onderzoek sterk toenamen. De zelfstandigheid in het proces nam sterk toe en ook de kracht van het denken kwam veel sterker naar voren. De afsluiting van de les bestond altijd uit een reflectie op het proces en op het denken zelf. Waar weer nuttige tips uit voort kwamen voor de volgende lessen.

Data:

- Video-analyse
- Vragenlijst leerlingen
- Interview leerlingen
- Interview groepsleerkracht

Om een koppeling te maken met eerder benoemde deelvragen en de hypothese zijn deze data verwerkt in 4 tabellen en een interviewverslag. Vervolgens is er antwoord geformuleerd op de onderzoeksvraag en hieruit vloeien aanbevelingen en suggesties voor de leerkrachten voort.

5.3 Analyse van de data

5.3.1 Dataverzameling

De volgende data zijn in dit onderzoek verzameld.

Negatief gedrag les 2	Frequentie	Opmerking
Voor je beurt praten	31	Alleen de momenten van voor de beurt praten met een verstorend effect zijn geturfd.
Stem verheffen	4	Dit gebeurt voornamelijk om gelijk te behalen
Elkaar uitlachen	9	Voornamelijk gedragingen van jongen 1
Kritiek geven zonder onderbouwing	9	
Op de man spelen i.p.v. op het onderwerp	7	Gedragingen zijn direct gecorrigeerd om leereffect te vergroten.
Totaal	60	
Positief gedrag les 2	Frequentie	Opmerking
Ongelijk toegeven/ kritiek accepteren.	1	De leerlingen zijn voornamelijk nog met zichzelf bezig en komen niet uit voor onlogische opmerkingen
Elkaars mening verdedigen	2	
Elkaar aanvullen als iemand vastloopt	6	
Eigen mening goed onderbouwen	4	
Totaal	13	

Tabel 1: video-analyse tolerant gedrag les 2 17 mei 2016

Negatief gedrag les 5	Frequentie	Opmerking
Voor je beurt praten	11	7 van de 11 keer gebeurt dit door jongen 1
Stem verheffen	2	
Elkaar uitlachen	2	
Kritiek geven zonder onderbouwing		De leerlingen hebben geleerd om geen kritiek te geven zonder dat je hier een onderbouwing voor hebt
Op de man spelen i.p.v. op het onderwerp	1	De leerlingen blijven goed bij het onderwerp
Totaal	16	
Positief gedrag les 5	Frequentie	Opmerking
Ongelijk toegeven/ kritiek accepteren	4	De leerlingen accepteren dat de mening van anderen soms beter onderbouwd is dan hun eigen mening
Elkaars mening verdedigen	7	Het met elkaar denken is duidelijk merkbaar, de leerlingen raken overtuigd van elkaars onderbouwing
Elkaar aanvullen als iemand vastloopt	6	De leerlingen vullen elkaar steeds beter aan, de kwaliteit van de antwoorden is sterk vooruitgegaan
Eigen mening goed onderbouwen	10	
Totaal	27	

Tabel 2: video-analyse tolerant gedrag les 5 30 mei 2016.

Bovenstaande video-analyse is als volgt uitgevoerd. De gegeven lessen zijn op een later tijdstip beide twee keer teruggekeken, waarbij er de eerste keer op negatieve gedragingen en de tweede keer op positieve gedragingen gelet is. Er is geen onderscheid gemaakt in de tijdsduur van een gedraging, het ging in dit onderzoek om de gedragingen zelf en elke gedraging is losstaand geturfd.

	LI. 1	LI. 2	LI. 3	LI. 4	LI. 5	LI. 6
Ik heb beter leren denken	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik heb beter leren zeggen wat ik denk	Weet niet	Ja	Ja	Weet niet	Ja	Ja
Ik heb beter leren luisteren naar anderen	Ja	Ja	Weet niet	Weet niet	Ja	Ja
Ik weet beter dat andere leerlingen een andere mening hebben	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik kan beter rekening houden met een ander	Weet niet	Weet niet	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik kan beter tegen kritiek van anderen	Ja	Ja	Nee	Weet niet	Ja	Weet niet
Ik snap mezelf beter	Weet niet	Weet niet	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik kan beter omgaan met een ander	Ja	Ja	Weet niet	Weet niet	Ja	Ja
Ik ken mijn eigen ontdekkingen nu beter	Weet niet	Ja	Ja	Ja	Nee	Weet niet
Ik kan beter relaties benoemen	Weet niet	Ja	Nee	Weet niet	Nee	Ja
Ik kan beter kiezen	Nee	Ja	Ja	Ja	Nee	Ja
Ik denk meer over dingen na	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik durf makkelijker mijn mening te zeggen	Weet niet	Weet niet	Ja	Ja	Ja	Ja
Ik vind denken nu leuker	Ja	Weet niet	Ja	Ja	Ja	Weet niet
Ik laat andere beter uitpraten	Ja	Ja	Ja	Weet niet	Ja	Ja
Ik kan beter samenwerken met anderen	Weet niet	Ja	Ja	Weet niet	Ja	Ja

Tabel 3: evaluatielijst leerlingen.

	LI. 1	LI. 2	LI. 3	LI. 4	LI. 5	LI. 6
Kan je zelf aangeven hoe je de lessen ervaren hebt	Leuk om over dingen te denken. Dieper leren nadenken	Leuk en leerzaam	Leuk	Leuk, gezellig en grappig	Interessant	Leuk, maar ook moeilijk
Kan je aangeven wat je van het filosoferen geleerd hebt?	Hoe te filosoferen. Dieper over dingen nadenken.	Niet door elkaar heen praten.	Hoe mensen denken over bepaalde dingen.	Anders nadenken over onderwerpen en onderbouwing geven.	Beargumenteren van je antwoorden.	Dat je meer moet nadenken voor je een antwoord geeft.
Zou je filosoferen als vak op school wekelijks willen volgen?	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Denk je zelf dat filosoferen ervoor kan zorgen dat de klas beter met elkaar om gaat?	Ja, leerlingen onderbouwen hun mening beter, waardoor deze makkelijker te accepteren is voor een ander.	Ik denk het wel, Je leer dat iedereen een verschillende mening heeft. En leert om respect voor elkaar te hebben.	Weet ik niet.	Ja, je leert een activiteit gezamenlijk uit te voeren.	Ja, je leert mensen uitpraten.	Een beetje, je leert beter met elkaar praten en elkaar meer waarderen.

Tabel 4: interview vragen leerlingen

Interview verslag groepsleerkracht

Dit interview vond plaats op donderdag 2 juni 2016 om 10:00. De afspraak was gemaakt op een roostervrije dag dus de groepsleerkracht had ruim de tijd. Na het gebruikelijke kopje koffie is er kort gesproken over hoe de leerlingen de filosofielessen ervaren hebben. Hierna heb ik de videocamera aangezet en zijn de interviewvragen afgenomen. Na de interviewvragen hebben we zonder camera nog een tijd gesproken over het inzetten van het filosofische gesprek bij de reguliere vakken en de interesse om dit uit te testen.

Vraag 1 Merk je verschil in luistergedrag van de leerlingen? Kunnen ze beter luisteren naar anderen?

Antwoord 1 De verschillen tussen de filosofiegroep en de controle groep zijn klein, maar wel waarneembaar. Bij jongen 1 is er geen verschil te merken. De leerkracht schrijft dit toe aan zijn karaktereigenschappen.

Vraag 2 Hebben de leerlingen laten zien dat ze beter tegen kritiek kunnen dan voor de lessen?

Zo ja, kan je hier een voorbeeld van geven?

Antwoord 2 Vooral op momenten waar er gediscussieerd moet worden, merkt de groepsleerkracht dat de leerlingen uit de filosofiegroep beter vatbaar zijn voor argumenten voor en tegen. Kritiek op hun gegeven antwoord voorzien van een degelijke onderbouwing wordt sneller geaccepteerd.

Vraag 3 Zijn de leerlingen beter in het niet reageren op anderen en accepteren ze dat andere leerlingen een andere mening hebben?

Antwoord 3 Bij de sociaal zwakkere leerlingen uit de filosofiegroep is het accepteren van andere meningen nog steeds moeizaam. Bij de overige leerlingen uit de filosofiegroep is een licht positief resultaat waarneembaar.

Vraag 4 Hebben de leerlingen laten zien dat ze beter om kunnen gaan met anderen?

Antwoord 4 Omdat de leerlingen meer openstaan voor antwoorden en meningen van anderen is er tijdens samenwerking een makkelijkere omgang met andere leerlingen waarneembaar.

Vraag 5 Zijn de leerlingen makkelijker geworden in het geven van hun eigen mening?

Antwoord 5 Meisje 1 is merkbaar mondiger geworden en geeft nu vaker haar mening dan voor de filosofielessen. Tijdens instructiemomenten is ze vaker aan het woord waardoor het lijkt alsof ze meer vertrouwen heeft in haar eigen mening.

Vraag 6 Kunnen de leerlingen nu beter samenwerken met anderen?

Antwoord 6 Samenwerking gaat soepeler, de leerlingen die meedoen aan het filosoferen zijn makkelijker in staat hun antwoorden te onderbouwen en niet alleen hun mening te verkondigen. Ze staan ook meer voor de mening van anderen open.

Vraag 7 Waardoor denk jij dat er wel of geen verandering in het gedrag zichtbaar was?

Antwoord 7 Er is verandering zichtbaar, maar deze veranderingen zijn niet heel groot. De groepsleerkracht denkt dat als de rest van de groep ook mee verandert de effecten een stuk groter zijn in deze groep.

Als het filosoferen voor een langere periode ingezet wordt en met de hele groep dan verwacht de groepsleerkracht dat de behaalde resultaten in grote mate kunnen worden doorgetrokken naar de hele groep.

Vraag 8 Zie je zelf filosoferen als meerwaarde in de onderwijspraktijk?

Antwoord 8 Filosoferen heeft zeker een meerwaarde. De kinderen aanzetten tot denken en uit te dagen buiten hun grenzen te leren denken is altijd de moeite waard. Door school en de omgeving worden kinderen vaak in kaders gedrukt, maar het heeft meerwaarde om kinderen extra uit te dagen. Het antwoorden uit de kinderen zelf laten komen en onderwerpen van verschillende kanten bekijken is positief.

De bedreiging blijft de factor tijd. In een omgeving waar al zo veel moet in het onderwijs is tijd lastig te vinden.

Vraag 9 Wil je zelf nog iets toevoegen?

Antwoord 9 Het is een goed gekozen onderwerp dat het onderzoeken waard is.

5.3.3 Analyse

Deelvraag	Vraagstelling + instrumenten	Verwijzingen data
Worden de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn verbeterd door het geven van mijn filosofielessen?	Video-analyse van de opgenomen lessen aan de hand van de kijkwijzer. Verschil in gedragingen op het gebied van tolerantie en respect worden geturfd.	Video analyse: leerlingen laten zien dat er een sterke afname is in negatief gedrag en een stijging in het positieve gedrag tussen les 2 en les 5. Hieruit valt op te merken dat de tolerantie verbetert wat leidt tot het vergroten van de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn (zie: tabel 1 en 2 videoanalyse tolerant gedrag)
Wat is volgens de leerlingen de opbrengst van de lessenserie filosoferen?	De leerlingen vullen na afloop een evaluatielijst in waarin ze aangeven wat ze geleerd hebben. (anoniem)	Evaluatielijst: 70% van de leerlingen beantwoordde de vragen met ja, 26% van de vragen waren weet ik niet en maar 4% van de antwoorden waren een nee. Hieruit valt op te maken dat de leerlingen veel vaardigheden aanleren doormiddel van filosoferen. De vaardigheden gelinkt met de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn worden over het algemeen door de meeste leerlingen aangemerkt als verbeterd. Het gaat hierbij om de volgende vaardigheden uit de vragenlijst: (zie tabel 3 evaluatielijst leerlingen) • Ik laat anderen beter uitpraten (83%) • Ik heb beter leren luisteren naar anderen (67%) • Ik weet beter dat andere leerlingen een andere mening hebben (100%) • Ik kan beter rekening houden met een ander (67%) • Ik kan beter tegen kritiek van anderen (50%) • Ik kan beter omgaan met een ander (67%) • Ik kan beter samenwerken met anderen (67%)
Is er voor de groepsleerkracht verschil te zien in gedragingen van de leerlingen in de weken van het onderzoek? En wijkt dit gedrag af van de gedragingen van de controle groep?	Een afsluitend gesprek met de groepsleerkracht met vragen over verandering in tolerant groepsgegedrag van de onderzoeksgroep in de periode van het onderzoek en de relatie van dit gedrag ten opzichte van de controlegroep	Leerkracht interview: De groepsleerkracht ziet verbetering in de volgende gedragingen van de leerlingen: (zie interviewverslag) • De leerlingen kunnen beter samenwerken en komen meer uit voor hun mening. • De leerlingen weten hun mening beter te onderbouwen • De leerlingen houden meer rekening met de mening van anderen.

Tabel 5: Analyse van deelvragen op basis van verzamelde data

5.4 Terugkoppeling hypothese

Hypothese	Resultaat	Constatering
Filosoferen leidt tot vernieuwde inzichten in het accepteren van elkaars mening.	Uit tabel 2 evaluatielijst leerlingen blijkt dat • 67% van de leerlinge beter heeft leren luisteren naar anderen • 100% van de leerlingen weet beter dat andere leerlingen een andere mening hebben • 67% van de leerlingen kan beter rekening houden met een ander Uit het interviewverslag blijkt dat de leerlingen meer rekening houden met de mening van een ander.	Mijn lessenserie filosoferen met Doornroosje draagt bij aan het beter accepteren van elkaars mening.
Filosoferen leidt tot vernieuwde inzichten in het geven en ontvangen van kritiek.	Uit tabel 2 evaluatielijst leerlingen blijkt dat • 50% van de leerlingen beter tegen kritiek kan van anderen • 67% van de leerlingen houdt beter rekening met elkaar	3 leerlingen geven aan beter tegen kritiek te kunnen 2 geven aan dat ze het niet weten en 1 geeft aan dat het niet zo is. Hieruit valt op te maken dat minimaal 50% van de leerling een verbetering merkt in de korte periode van het volgen van de filosofielessen.
Filosoferen leidt tot verbetering van de wijze waarop met elkaar gesproken wordt.	Uit tabel 2 evaluatielijst leerlingen blijkt dat • 83% van de leerlingen anderen beter laat uitpraten • 67% van de leerlingen beter heeft leren zeggen wat hij/zij denkt • 67% van de leerlingen geeft aan dat hij beter heeft leren luisteren naar de ander.	Mijn lessenserie filosoferen met Doornroosje draagt bij aan een verbetering van de wijze waarop met elkaar gesproken wordt
Ik verwacht niet dat in de toekomst een apart vak filosoferen deel zal maken van het lesprogramma. Mijn verwachting is wel dat dit onderzoek leerkrachten wellicht de ogen opent waardoor het filosofische gesprek vaker ingezet zal worden ter verbetering van het groepsklimaat.	Uit het interview met de groepsleerkracht blijkt dat hij de factor tijd als grote bedreiging ziet voor het geven van filosofielessen. Het gebruik maken van het filosofische gesprek tijdens de overige lessen is iets om over na te denken.	Op dit moment zijn er geen indicatoren dat er op korte termijn filosofielessen gegeven gaan worden op de onderzoeksschool. De groepsleerkracht staat volgens verwachting wel open voor het filosofische gesprek.

Tabel 6: Reactie op hypothese na analyse data

De resultaten uit de evaluatielijst en de videoanalyse onderbouwen de hypothese sterker dan de merkbare resultaten volgens de groepsleerkracht. De impact van de populatie die niet betrokken is bij de filosofielessen is dermate groot dat verandering door de controlegroep vaak teniet gedaan wordt door het niveau van de rest van de groep. over de hypothese dat filosoferen, leidt tot verbetering van sociale vaardigheden wat weer zorgt voor een verbetering van het groepsklimaat valt het volgende te melden. Filosoferen leidt tot een verbetering van de sociale vaardigheden, echter heeft dit in het onderzoek niet volledig tot resultaat gehad dat het groepsklimaat ook verbetert. Aanvullend onderzoek met de gehele groep is noodzakelijk om een uitspraak te doen over een verandering van het groepsklimaat.

6. Conclusie

6.1 Onderzoeksvraag

6.1.1 Relatie tussen theoretisch kader en de onderzoeksresultaten

Na bestudering van de onderzoeksresultaten lijkt het erop dat leerlingen die filosofielessen volgen groeien in de vaardigheden die gerelateerd kunnen worden aan de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn. De leerlingen zijn verbeterd in de vaardigheden om kritiek te accepteren, kritiek te leveren met juiste onderbouwing, het elkaar laten uitpraten, het herkennen van meningen van anderen en het leren luisteren naar elkaar. Deze vaardigheden vallen volgens Wassenberg & Merckens Bekkers (2014) onder de vaardigheden die de tolerantie vergroot.

Uit tabel 3 interview vragen leerlingen blijkt dat 5 van de 6 leerlingen ervan overtuigd zijn dat de filosofielessen een bijdrage leveren aan een beter groepsklimaat.

En dit onderstreept de theoretische gedachte uit In hoofdstuk 2.2.2 “Wat zijn de raakvlakken tussen filosoferen en sociaal-emotionele vaardigheden?”. Hierin komt naar voren dat je door middel van filosoferen de sociaal-emotionele vaardigheden vergroot.

6.2.2 Aanvullende conclusie

Uit de resultaten van de groepsleerkracht blijkt dat leerlingen die sociaal-emotioneel zeer zwak zijn in de praktijk de minste verandering meemaken in de periode van het onderzoek. Deze leerling denkt zelf dat filosoferen ervoor zorgt dat de klas beter met elkaar om gaat. Ook geeft deze leerling aan gegroeid te zijn in de vaardigheden die te relateren zijn met de sociaal-emotionele vaardigheden. Hieruit valt op te maken dat leerlingen met relatief slechte sociale vaardigheden meer moeite hebben om de groei die doorgemaakt wordt te uiten in de praktijk. De groepsleerkracht gaat er vanuit dat dit mede te maken heeft met de speciale karaktereigenschappen van de persoon in kwestie.

Tegen mijn verwachting in maakt de persoon die het grootste groeipotentieel heeft de minste progressie in de praktijk.

Bijzonder is op te merken dat het zelfvertrouwen van een van de deelnemers groter is geworden zodat zij in de klas meer voor haar mening durft uit te komen. Dit onderstreept het belang van filosofie en het krijgen van respect, in dit geval respect voor jezelf

Alle deelnemers benoemen positieve effecten en geven aan graag deel te nemen aan filosofielessen. Dit lijkt een aanbeveling voor meer met elkaar praten zonder een direct leerdoel vanuit een vak- of vormingsgebied. Belangrijk is dat de leerkracht aanwezig is maar niet deelneemt aan de discussie en alleen het proces begeleidt zodat het volgens de regels verloopt totdat de deelnemers het zelf kunnen. De leerlingen leren op die manier heel veel van elkaar.

6.1.3 Antwoord op de onderzoeksvraag

Uit antwoorden op de deelvragen blijkt het volgende:

- Het volgen van de lessenserie filosoferen met Doornroosje zorgt ervoor dat in ruim 67% van de gevallen de vaardigheden die gerelateerd zijn met het sociaal bewustzijn zijn verbeterd.
- De leerlingen geven in 70% van de gevallen aan in de evaluatielijst dat de vaardigheden die getoetst zijn ook verbeterd zijn.
- De leerkracht ziet kleine verschillen in gedragingen van de filosofiegroep ten opzichte van de controlegroep. De resultaten komen voornamelijk tot uiting tijdens momenten van samenwerken en momenten waarop de mening en onderbouwing van de leerlingen belangrijk is. Naar verwachting zijn deze verschillen duidelijker merkbaar als de populatie groter is en testperiode wordt vergroot.

De reeds geformuleerde antwoorden op de deelvragen leiden uiteindelijk naar het antwoord op de hoofdvraag:

Levert mijn lessenserie filosoferen met Doornroosje een bijdrage aan het verbeteren van de tolerantie in de bovenbouw van de basisschool De zodat de relationele vaardigheid en het sociaal bewustzijn worden vergroot?

De antwoorden uit de evaluatielijst van de leerlingen (zie tabel 2 evaluatielijst leerlingen) geven aan dat er verbetering heeft plaatsgevonden in de relationele vaardigheden en het sociaal bewustzijn. De videoanalyse (zie: tabellenserie 1 videoanalyse tolerant gedrag) laat een stijging zien in gedragingen die te maken hebben met tolerantie. De effecten van deze stijging in de klas zijn volgens het interview met de groepsleerkracht (zie interviewverslag) beperkt waarneembaar bij de geselecteerde leerlingen. Deze effecten zijn niet waarneembaar bij de hele groep.

Pas na onderzoek over een langere periode met een grotere populatie kunnen er merkbare wijzigingen worden geconstateerd in het sociale klimaat van de groep.

6.1.4 Reikwijdte conclusie

Dit onderzoek heeft plaats gevonden met een beperkte selectie leerlingen die representatief zijn voor het soort leerlingen uit groep 7 van de basisschool de Deze groep is te kenmerken als een uitdagende groep qua groepssamenstelling. Hoe zorgvuldig de onderzoekspopulatie is samengesteld, het zal nooit een 100% getrouwe weergave van de totale populatie zijn. De lessen zijn verzorgd door een leerkracht welke zich heeft ingelezen in de gangbare literatuur met betrekking tot het geven van filosofielessen, deze leerkracht pretendeert echter nimmer een expert te zijn op het gebied van filosoferen. Doordat dit onderzoek is verricht binnen een specifieke groepssamenstelling is de reikwijdte van de conclusie beperkt tot deze specifieke groep 7. Pas na aanvullend onderzoek en een langere testperiode kan er een beter beeld ontstaan of deze conclusie ook toepasbaar is op de andere bovenbouwgroepen.

6.2 Aanbevelingen

De resultaten van de lessenreeks filosoferen met Doornroosje zijn positief. De leerlingen hebben de lessen als leuk en leerzaam ervaren. De lessenserie omvatte in totaal zes lessen waarvan twee van de zes lessen een verwerkingsopdracht hadden. Het was voor de leerlingen makkelijker geconcentreerd te blijven bij lessen met verwerkingsopdrachten. Hieruit valt op te maken dat afwisseling voor betere resultaten zorgt. Aan te raden valt om meer verwerkingsopdrachten aan te bieden in toekomstige filosofielessen om zorg te dragen dat de concentratie van de grotere groep gewaarborgd blijft.

De gespreksleider had in deze lessenserie een sterk sturende rol en was hierbij relatief gezien vaak aan het woord. Naarmate de ervaring van de groep vergroot, valt aan te raden om de groep te laten leiden door een leerling zelf, waarbij de leerkracht kan optreden wanneer verdieping noodzakelijk is.

Deze lessenserie was sterk gestuurd door de specifieke filosofiemethode filosoferen met Doornroosje. Deze lesmethode doorloopt niet alle fase van B. Heesen uit Wetenschappen knooppunt (2012). Bij een meer ervaren groep kan beter gebruik gemaakt worden van een minder beperkte methode.

6.3 Tot slot

6.3.1 Discussiepunten

De 6 filosofielessen zijn alle opgenomen met een videocamera op statief. Er valt het een en ander te zeggen over de mogelijke invloed op het gedrag van de leerlingen. De leerlingen hebben zelf aangegeven hier geen problemen mee te hebben. De sociaal zwakkere leerling was snel afgeleid in de buurt van de camera maar andere leerlingen vertonen geen afwijkend gedrag.

Bij de evaluatielijst van de leerlingen kunnen leerlingen aangeven wel of niet beter geworden te zijn in een bepaalde vaardigheid. Hierbij valt als kanttekening te plaatsen dat hier de tendens is om na een aantal lessen in te vullen dat de vaardigheid ook daadwerkelijk gegroeid is. In mijn vragenlijst is dit ondervangen door de optie ik weet het niet. Deze optie is dan ook regelmatig gebruikt.

De 6 filosofielessen zijn in een relatief kort tijdsbestek van 3 weken uitgevoerd. Dit kan gezien worden als een relatief korte periode om verandering in leerlinggedrag te registreren.

Het uitsmeren van het onderzoek naar 1 les per week geeft als nadeel dat er een groter risico is van verwatering van aangeleerde vaardigheden.

De onderzoekspopulatie bestond uit een zestal leerlingen welke de hele groep vertegenwoordigden. De verandering in groepsklimaat was beperkt aanwezig, maar bij vervolgonderzoek zal de hele groep meegenomen moeten worden. Het best kan er dan gewerkt worden met een binnen en buitenkring zodat de filosoferende groep beperkt blijft.

Bij vervolgonderzoek acht ik het van belang dat de leerkracht zich eerst inleest in de theorie achter kinderfilosofie. Hierbij valt te denken aan titels zoals:

- Socrates op de Speelplaats, Richard Anthone en Freddy Mortier
- Klein maar Dapper, Berrie Heesen
- Vliegende papa's, Berrie Heese
- Kinderen filosoferen, Berrie Heesen

Mogelijke lessuggesties zijn te vinden in:

- Vliegende papa's, Berrie Heese
- Filosoferen doe je zo, Marja van Rossum, Rob Bartels
- Filosoferen met Doornroosje Richard Anthone, Rika de Smedt

Om de resultaten van dit onderzoek door te trekken naar de hele groep is het noodzakelijk om de onderzoeksgroep op te schalen naar de hele klas. Om toch de leeropbrengst van het filosoferen te garanderen kan het best gewerkt worden met een binnen- en buitenkring waarbij de binnen kring deelneemt aan het gesprek en de buitenkring luistert. De onderzoeksresultaten uit dit vervolgonderzoek kunnen de overige leerkrachten motiveren om schoolbreed filosoferen op het programma te zetten.

6.3.2 Eigen mening

Naar de mening van de onderzoeker heeft het filosoferen een positieve invloed gehad op de leerlingen. Niet alleen waren de leerlingen zeer gemotiveerd om te filosoferen (niet zelden stonden de leerlingen al voor schooltijd klaar om met me mee te gaan naar de filosofielocatie), maar waren ze ook bewust bezig met hun eigen ontwikkeling.

Ze stelden zelf doelen en konden na afloop ook zelf een gedegen reflectie geven over hoe het denkproces was verlopen en wat er de volgende keer anders kan.

Het feit dat de leerlingen tijdens het filosoferen uit zichzelf al de neiging hebben om het “denkwerk” te reflecteren, kan ook gevolgen hebben voor de overige lessen.

Leerlingen hebben naast de uit de resultaten gemeten vaardigheden ook nog de mogelijkheid gehad om “out of the box” te denken. Binnen het onderwijs gaat de informatieverstrekking vaak op een need to know basis. Wat moet een kind weten voor de toets en hoe kan de leerkracht zorgen dat deze informatie tijdig aangeleerd wordt. Tijdens het filosoferen, krijgt de leerling de kans om op eigen wijze na te denken over een onderwerp en alternatieve kanten te belichten.

Het geven van deze lessen zorgt er tevens voor dat de onderzoeker beter in staat is om te ervaren hoe vaak een leerkracht zelf zijn mening prijs geeft of zijn kant van het verhaal belicht. Tijdens het filosoferen is het de taak van de leerkracht om zich neutraal op te stellen en de leerlingen het gesprek te laten voeren. Onderzoeker heeft ondervonden hoe lastig en soms onbevredigend het kan zijn om je mond te houden en de leerlingen zelf hun eigen pad te laten bewandelen.

6.3.3 Persoonlijke leerervaring

In tegenstelling tot mijn eerdere onderzoekservaring binnen de accountancyopleiding gaat het bij dit onderzoek over mensen in plaats van cijfers. Dit zorgt voor een aantal extra uitdagingen waar ik voorheen nog niet mee te maken heb gehad, waaronder:

- Inplannen van expertise
- Inplannen van onderzoekstijd
- Improvisatie en omgaan met onvoorziene omstandigheden

Deze nieuwe uitdagingen zorgden ervoor dat dit onderzoek door mij als uitdagend beschreven kan worden.

Het raamwerk van het onderzoek zat al een tijd in mijn hoofd, maar de omzetting van het raamwerk in een krachtige onderzoeksvraag verliep moeizaam. Met behulp van collegiale consultatie en een brainstormsessie met mijn Vondstbegeleider kwam er uiteindelijk een krachtige onderzoeksvraag vast te staan.

Het theoretisch kader heeft me vervolgens veel nieuwe inzichten gegeven over de verschillende aspecten van filosoferen en heeft me doen beseffen dat ook het in kaart brengen van de benodigde en beschikbare literatuur noodzakelijk is voor een voorspoedige voortgang.

Omdat er voor dit onderzoek kostbare lestijd verbruikt moest worden, was het noodzakelijk om dit goed van te voren te plannen. Door onvoorziene omstandigheden in de vorm van een sterk verminderde gezondheid van de onderzoeker kon er niet meer volgens de initiële planning gewerkt worden. Dit heeft ervoor gezorgd dat er veel flexibiliteit en improvisatie noodzakelijk was om het onderzoek alsnog plaats te laten vinden, omdat de CITO toetsweek en diverse feestdagen voor de deur stonden. Dit leren omgaan met tijd en mogelijkheden zal zeker meegenomen worden in de eigen onderwijspraktijk.

Het geven van de filosofielessen en de analyse van deze lessen waren voor mijzelf het hoogtepunt van het onderzoek. Het was geweldig om te zien hoe de leerlingen omgaan met het nog onbekende terrein van filosoferen en tijdens de analyse te bemerken of mijn

verwachtingen en vooronderstellingen kloppen. Ik heb vooral veel geleerd over ontwerpend onderzoeken, het gebruiken van kwalitatieve onderzoeksmethoden én het verklaren van kwalitatieve data uit verschillende onderzoeksinstrumenten. Uiteindelijk heeft dit onderzoek mij gesterkt in mijn opvattingen dat filosoferen een bijdrage kan leveren aan een goed groepsklimaat.

Literatuurlijst

- Anthone, R., & De Smedt, R. (2007). *Filosoferen met doornroosje*. Leuven: Acco.
- Anthone, R., & Mortier, F. (2007). *Socrates op de speelplaats: Theorie en praktijk van het filosoferen met kinderen*. Voorburg: Acco.
- Heesen, B. (2002). *Kinderen filosoferen*. Best: Damon.
- Leren Filosoferen. (2016). *Procesdoelen die worden nagestreefd door te filosoferen met leerlingen en studenten*. Opgehaald van Leren Filosoferen:
<http://www.lerenfilosoferen.nl/procesdoelen-filosoferen-met-leerlingen-en-studenten>
- Pont, S. (2013). *Sociaal Vaardig?: Hoe stimuleer je de acht belangrijkste sociaal-emotionele vaardigheden van je kind?* Amsterdam: Hogrefe.
- Poppelmonde, W., Van Rooy, W., & Vandendriessche, D. (2002/2003). Leren filosoferen en levensbeschouwelijk onderwijs in vlaanderen anno 2003. *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid*.
- Schoolplan de 2015-2019. (2015).
- van der Donk, C., & van Lanen, B. (2013). *Praktijkonderzoek in de school*. Bussum: Coutinho.
- Visser, Y. (2005). *Leraar worden : Een competentiegericht aanpak*. Heeswijk-Dinther: Esstede.
- Wassenberg, S., & Merckens Bekkers, M. (2014). *Ik zag twee beren filosoferen: Filosoferen met kinderen en jongeren*. De Meern: Levendige Uitgever.
- Weate, J., & Lawman, P. (1999). *Filosofie voor jonge denkers*. Kampen: Callenbach.
- Wetenschaps knooppunt. (2012). *Filosoferen in het basisonderwijs*. Amsterdam: AMB.

Bijlagen

Bijlage 1: Tijdpad

Bijlage 2: Evaluatielijst leraren Berrie Heessen

Bijlage 3: Scorelijst

Bijlage 4: Lessenserie Filosoferen met Doornroosje

Bijlage 1: Tijdpad

Weeknummer	Onderzoeksactiviteit?	Wie?	Hoeveel tijd?
50 2015	Toestemming vragen directie voor afstudeeropdracht en onderwerp	Onderzoeker	1
2	Vorbereiding en overleg leerkracht groep 7 over uit te voeren onderzoek	Onderzoeker en leerkracht groep 7	2
3	Korte introductie filosoferen groep 7 en aanmeldingsprocedure uitleggen.	Onderzoeker	0,5
8	Onderzoek naar opbouw van het plan van aanpak	Onderzoeker	6
8	Verzamelen literatuur en inventariseren	Onderzoeker	8
8	Eerste opzet probleemstelling	Onderzoeker	2,5
8	Overleg Vondst-begeleider probleemstelling Vondst	Onderzoeker	0,5
8	Lezen literatuur	Onderzoeker	16
9	Lezen literatuur	Onderzoeker	10
9	Verzamelen literatuur	Onderzoeker	2
9	Lezen literatuur	Onderzoeker	8
10	Verwerking literatuur in theoretisch kader	Onderzoeker	20
10	Selecteren studenten voor onderzoek	Onderzoeker	2
10	Overleg leerkracht groep7 probleemanalyse, ethische aspecten	Onderzoeker en leerkracht groep 7	1,5
11	Verwerking literatuur in theoretisch kader	Onderzoeker	24
12	Opstellen hoofdstuk 3 en 4 (onderzoeksdeel)	Onderzoeker	4
13	Opstellen hoofdstuk 3 en 4 (onderzoeksdeel)	Onderzoeker	20
14	Afronden eerste opzet onderzoeksplan	Onderzoeker	20
15	Verzenden onderzoeksplan Vondst-begeleider	Onderzoeker	
15	Inventariseren	Onderzoeker	4

	literatuur t.b.v. lessenserie		
15	Lezen literatuur t.b.v. lessenserie	Onderzoeker	6
15	Ontwerpen lessenserie	Onderzoeker	10
15	Mail opstellen met toestemmingsverzoek ouders	Onderzoeker en leerkracht groep 7	1
16	Bespreken onderzoeksplan met Vondstbegeleider	Onderzoeker en Vondst begeleider	3
16	Aanpassen onderzoeksplan naar definitieve versie	Onderzoeker	4
16	Format leerlingen vragenlijst	Onderzoeker	6
16	Opstellen vragenlijst ervaring filosofielessen	Onderzoeker	4
19/20/21	Lessenreeks filosoferen	Onderzoeker en deelnemende leerlingen	12
22	Ervaringsgesprek groepsleerkracht	Onderzoeker en leerkracht groep 7	4
22	Analyseren opnames lessen m.b.v. kijkwijzer	Onderzoeker en deelnemende leerlingen	16
23	Verwerken van analyse in het rapport en verbinden van conclusies	Onderzoeker	16
23	Inleveren rapport	Onderzoeker	
24	Eventueel aanpassen en definitief maken	Onderzoeker	4
Totaal			238

Bijlage 2: Evaluatielijst leraren Berrie Heesen

1. Erbij blijven

Het eerste gesprek zijn kinderen vaak heel erg betrokken. Daarna zijn ze dikwijls onrustig en snel afgeleid tijdens de gesprekken. Na enige lessen stijgt de periode van oplettendheid van de meeste kinderen. Na twee maanden is het gewoon voor kinderen deel te nemen aan filosofische gesprekken die 30 tot 40 minuten (ongeveer vanaf groep 4) duren zonder hun interesse te verliezen.

2. Respect tonen voor het proces

Naarmate de oplettendheid toeneemt, groeit ook de waardering voor de bijeenkomsten. Aan het begin geven kinderen soms domme antwoorden (ga er serieus op in!) en maken grapjes over de gesprekken. Maar zulk gedrag verdwijnt snel in vrijwel alle klassen, waarna de kinderen zich serieus en coöperatief opstellen. Brutale groepen zullen zeker een keer het principe uitproberen dat zij zelf de vraag bepalen die onderzocht wordt. Daarin meegaan kan heel goed helpen. Het zal aantonen dat een flauwe vraag veelal leidt tot een vervelend gesprek. De volgende keer kiezen ze dan anders.

3. Deelnemen aan de discussie

In bijna elke klas is wel een harde kern van sprekers, maar allengs doen steeds meer kinderen mee. In de meeste klassen neemt aan het eind van het jaar een meerderheid op een of andere manier deel. De meest actieve sprekers zijn volgens de leerkrachten niet altijd de cognitief 'slimste', en een aantal kinderen dat nooit vrijwillig spreekt in de klas, doet gretig mee. Geduld is hier belangrijk, niet meteen gefocust zijn op de vraag of iedereen wel meedoet: eerst vooral aandacht voor de inhoud van het gesprek. Tweetallen helpen om iedereen te laten spreken.

4. Vragen begrijpen

Het verschil is op dit punt niet zo dramatisch als op sommige andere gebieden, maar de kinderen gaan de vragen beter herkennen en begrijpen. In het begin luisteren ze alleen naar wat het thema is en vatten dit vaak verkeerd op. Naarmate kinderen meer ervaring krijgen in de omgang met filosofische vragen, hebben ze meer gevoel voor de subtiliteiten en nuances en leren zorgvuldiger luisteren. Voorbeeld: Waarom is dat dan grappig? Groep 3, eerste gesprekken: 'Dat van die koelkastdeur', en 'dat haar sloffen niets doen.' Verschillende antwoorden die geen verklaring bevatten, terwijl daar naar gevraagd wordt. Vergelijk dit met: 'het is grappig want sloffen doen nooit iets.'

5. Individuele antwoorden geven

Vaak reageren kinderen in het begin met een gezamenlijk 'ja' of 'nee'. Maar na geregeld met onderzoekende vragen geconfronteerd te zijn (die niet geschikt zijn om traditioneel te beantwoorden), verdwijnt dit 'koor' gedrag. Reacties vallen uiteen in verschillende antwoorden, kinderen nemen individueel verantwoordelijkheid voor hun antwoorden. Individuele antwoorden kunnen wel dezelfde gedachte uitdrukken als die van een ander. Daarnaast kunnen individuele antwoorden ook origineel zijn, als het een bijdrage of een gezichtspunt betreft dat nog niet gehoord is.

6. Redenen geven

Aan het begin klinken meningen zonder enige verantwoording en helpt het geregeld te wagen: 'Waarom?' of 'want, ...'. Naarmate kinderen meer ervaring hebben, zullen ze uit zichzelf meer redenen aangeven voor een bepaalde gedachte of idee. In veel gesprekken zijn het minder de stellingen en meer de redenen voor de stellingen die de kern van de discussie bepalen. 'Kunnen konijnen denken?' 'Ja, ik denk dat konijnen kunnen denken, want ze kunnen de weg naar huis terug vinden.'

7. Elkaars ideeën en formuleringen gebruiken

Gedurende de lessen worden kinderen steeds behendiger in het gebruiken van ideeën van anderen als bouwstenen voor het construeren van eigen nieuwe ideeën. Ze springen over de beschrijving van een kind heen om zelf verder te komen. Het eenvoudigste voorbeeld is de gezamenlijke definitie, waarbij elk van een groepje kinderen een deel levert van de definitie van een begrip. Zulk gedrag is vanaf het begin aanwezig, maar wordt naderhand opvallender en zelfbewuster in alle groepen.

8. Antwoorden op een algemeen niveau

Uiteraard willen we de wereld begrijpen en dus zijn we op zoek naar algemene verklaringen, wetten om de processen die we waarnemen te begrijpen. Na het anekdotische gaan kinderen ook algemene verklaringen aanreiken zoals in het volgende voorbeeld over 'iets onvolmaakts'. Vaak zijn dergelijke verklaringen te algemeen gesteld en zijn er tegenvoorbeelden denkbaar. Dat doet niets af aan het tot stand komen en kunnen herkennen van dit algemene niveau van zoeken naar antwoorden op de vragen die zich aandienen.

Voorbeeld. 'je kunt computers en mensen alleen al door hun herkomst scheiden: Wij mensen zijn door god geschapen. Computers zijn door ons "geschapen" en kunnen dus helemaal niet hetzelfde als mensen, want iets onvolmaakts kan alleen iets maken wat nog onvolmaakter is.'

9. Bij het onderwerp blijven

Naarmate de sensibiliteit van de kinderen voor de filosofie groeit, groeit ook de relevantie van hun bijdragen aan de discussie. Er is minder terugval, en er zijn minder 'slag in de lucht'-opmerkingen. Doordat kinderen actiever deelnemen aan discussies, kunnen ze ook beter bij het onderwerp blijven en hebben minder begeleiding nodig om de lijn vast te houden. Soms brengen kinderen zelf het gesprek terug naar het hoofdonderwerp.

10. Ontdekkingen doen

De kinderen doen vele interessante conceptuele ontdekkingen gedurende het jaar, zoals het verschil tussen 'de wereld' en 'de planeet Aarde' tot aan de onmogelijkheid je voor te stellen wat je momenteel ziet. Dit zijn stimulerende ervaringen voor de kinderen, die smaken naar meer. Met het groeien van hun filosofische gevoeligheid en discussievaardigheden neemt het aantal ontdekkingen en het herkennen van eigen ontdekkingen toe.

11. Standpunt innemen

Vele kinderen zijn aan het eind van het jaar in staat om een consistent standpunt aangaande een filosofisch item te formuleren en vast te houden. Soms gaan kinderen te ver in deze richting en raken gefixeerd op hun eigen ideeën, lang nadat ze deze zouden hebben moeten opgeven. Een standpunt verschilt van het uiten van een gedachte als individueel antwoord. Kinderen kunnen makkelijk iets zeggen en twee minuten later zeggen dat het niet klopt wat ze net gezegd hebben. Dan is het slechts een opkomende gedachte. Als een kind een standpunt inneemt, dan weet het dit min of meer. Het is niet verbaasd als anderen daarop reageren. Er zijn natuurlijk ook kinderen die absoluut willen vasthouden aan hun bewering en dan naar allerlei noodmiddelen grijpen. Een jongen beweerde dat je niet kon weten of de eenhoorn nooit geleefd heeft. Tegenwerping: 'het skelet is nooit gevonden.' Zijn oplossing: 'het kan gevonden zijn, maar geheim worden gehouden.' Dat is een complottheorie en die zijn altijd houdbaar. Dergelijk gedrag stimuleert wel tot het speuren naar nieuwe ontdekkingen.

12. Een standpunt verdedigen

Als kinderen beginnen met het innemen van standpunten, doen ze vaak geen moeite om te antwoorden op ingebrachte bezwaren. Aan tegenvoorbeelden en andere kritiek gaan ze eenvoudig voorbij. De kinderen zijn gaandeweg meer bedreven in het beantwoorden van aanvallen op hun opvattingen, het becommentariëren van de kritiek door hun mening aan te passen of door te argumenteren voor 'aanvullende voordelen'. Ze realiseren zich dan dat ze een standpunt hebben ingenomen en dat daar een reactie op kan komen waar ze iets mee moeten.

13. Kritiek accepteren

Naarmate kinderen meer ervaren raken in het geven van kritiek en het bekritiseerd worden in een vriendschappelijke atmosfeer, beginnen ze ook geldige kritiek te accepteren als die naar voren wordt gebracht. Worden ze in het begin met kritiek geconfronteerd-waar ze geen verweer tegen hebben, dan houden ze dogmatisch vast aan hun standpunt of verlaten dit in stilte. Later zeggen ze 'Je hebt gelijk' in reactie op kritiek die ze niet kunnen bestrijden en verlaten hun standpunt publiekelijk, soms tijdens een volgend gesprek (Het klopte niet wat ik vorige week zei.)

14. Tegenspraken signaleren

Kinderen merken uit zichzelf op dat iets wat is beweerd, niet strookt met iets anders wat daarvoor gezegd is. Gezien de derde regel van Kant voor het filosoferen is het interessant te zien wanneer kinderen eigen tegenspraken signaleren, tegenspraken bij anderen vaststellen of binnen het gesprek constateren. Zulke signalen betekenen dat het gesprek als een geheel wordt beschouwd, waarbij de verschillende delen onderling vergeleken kunnen worden.

15. Beoordelen of een conclusie mogelijk is

Niet elk filosofisch gesprek kan op dezelfde manier afgerond worden. Dit is nogal afhankelijk van het karakter van het gesprek. Naarmate kinderen meer ervaring hebben met het filosoferen, zullen ze zelf een beoordeling van het gesprek kunnen maken en niet enkel van hun eigen inbreng. Dit betekent dat ze zelf opmerkingen kunnen maken over de soort van conclusies die uit een gesprek te trekken zijn. Als een beoordeling van het gesprek door de kinderen mogelijk is, betekent dit dat het gesprek op een rijp filosofisch niveau is aangeland. Het betekent een bewustzijn van het karakter van het filosoferen als een gezamenlijke activiteit met een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Dit wordt ook wel het niveau van het autonome gesprek genoemd, de gespreksleider is minder nodig om in te grijpen.

Bijlage 3: Kijkwijzer tolerantie

Negatief gedrag	Frequentie	Opmerking
Voor je beurt praten		
Stem verheffen		
Elkaar uitlachen		
Kritiek geven zonder onderbouwing		
Op de man spelen i.p.v. op het onderwerp		

Positief gedrag	Frequentie	Opmerking
Ongelijk toegeven/ kritiek accepteren.		
Elkaars mening verdedigen		
Elkaar aanvullen als iemand vastloopt		
Eigen mening goed onderbouwen		

Bijlage 4: Lessenserie Filofoferen met Doornroosje

Les 1; Uitleg van de regels en het onderzoeken van tegenvragen.

Duur van de les is ongeveer 1 uur.

Lesdoel; Nadenken over het karakter van vraag en antwoord

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

Deel 1 regels

De hand-out met de geldende regels voor het filosofische gesprek. Kort inleidingsverhaal waarbij ik uitleg

- De basis dat de leerkracht het antwoord ook verschuldigd zal blijven.
- dat ik voor analyse (doeleinde) de les zal opnemen.
- de lessen beginnen met een verhaal waarnaar een citaat volgt over het verhaal. Op basis hiervan gaan jullie denken.
- Ik start het gesprek met een vraag en zal vervolgens vervolgvragen stellen over jullie input. Het filosoferen, gebeurt door jullie.

Deel 2

De bladzijde van 8 februari uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Bij de verwerkingsopdracht draaien de tweetallen de stoelen richting elkaar.

Startopdracht 1 (ongeveer 15 minuten);

Deel de handout uit met de gespreksregels en neem deze samen door met de kinderen.

Hierna bespreek ik de basis van het filosoferen en geef ik een korte inleiding waarbij de volgende onderdelen aan bod komen.

- De basis dat de leerkracht het antwoord ook verschuldigd zal blijven.
- dat ik voor analyse doeleinde de les zal opnemen.
- de lessen beginnen met een verhaal waarnaar een citaat volgt over het verhaal. Op basis hiervan gaan jullie denken.
- Ik start het gesprek met een vraag en zal vervolgens vervolgvragen stellen over jullie input. Het filosoferen, gebeurt door jullie.

Startopdracht 2 (ongeveer 5 minuten)

Ik vertel kort wat de prins al heeft meegemaakt en lees de bladzijde uit het dagboek voor.

Hierna lees ik het citaat voor waar we vervolgens wat mee zullen doen.

Filosoferen (ongeveer 25 minuten);

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

Wat zijn tegenvragen?

Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat vragen zijn en wat het doel van vragen is.

Mogelijke hulpvragen zijn:

- Als je een vraag beantwoordt met een andere vraag, is de vraag dan een antwoord geworden?
- Op welke vragen kan je andere vragen als antwoord geven?
- Zijn alle vragen te beantwoorden?
- Verzin eens enkele vragen die niet te beantwoorden zijn?
- Zijn er verschillende antwoorden mogelijk op dezelfde vraag?
- Hoe reageren volwassenen als kinderen veel vragen stellen? Waarom reageren ze zo volgens jou?
- Begrijpen volwassenen waarom kinderen zoveel vragen stellen?
- Denk je dat je geen vragen meer zal hebben als je volwassen bent?
- Wanneer heb je geen vragen meer?
- Wat is het belangrijkste: vragenstellen of antwoorden geven?
- Wat is het moeilijkste: vragen stellen of antwoorden geven?

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Verwerkingsopdracht (ongeveer 10 tot 15 minuten);

Een vreemd interview

De leerlingen werken in duo's. ze moeten een interview houden over school. Elke vraag van de interviewer moet beantwoord worden met een tegenvraag. Alle leerlingen krijgen 5 minuten tijd om interview vragen te bedenken. Hierna spelen we het in duo's uit waarna we de rollen halverwege omdraaien.

Nabespreking (ongeveer 10 minuten);

- Was het moeilijk om het geven van tegenvragen vol te houden? Was je geneigd naar het geven van antwoorden?
- Geven deze interviews je informatie of blijven er vooral veel vraagtekens over?
- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp Vragen

Filosoferen les 1; Gespreksregels en onderwerp vragen
--

Lesdoel; nadenken over het karakter van vraag en antwoord.

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Startopdracht; De kinderen luisteren naar het dagboek 8 februari en vervolgens naar het bijbehorende citaat hieruit. En bedenken in het kort waarom de prins een hekel kan hebben aan tegenvragen.	± 5 min.	Startopdracht; Lees de bladzijde van 8 februari voor aan de leerlingen en zorg hierbij voor rust in de tekst. De inhoud moet goed overkomen. Laat de kinderen in gesprek gaan over waarom de prins een hekel kan hebben aan tegenvragen.	In de kring	E-reader met verhaal en citaat..
Doelen voor de kinderen De kinderen werken altijd aan de doelen; woordenschatontwikkeling en ontwikkelen van de taalvaardigheid, daarnaast leggen we vandaag de nadruk op:* - o Ontwikkelen van een onderzoekende houding - o Ontwikkelen van discipline om naar elkaar te luisteren - o Leren om vragen te formuleren - o Leren redeneren en beargumenteren - o Begrip hebben voor elkaar - o Leren een standpunt in te nemen/bij te stellen bij een open vraag - o Leren reflecteren	25 minuten	Filosoferen; stel de startvraag Wat zijn tegenvragen? Hulpvragen: - Als je een vraag beantwoordt met een andere vraag, is de vraag dan een antwoord geworden? - Op welke vragen kan je andere vragen als antwoord geven? - Zijn alle vragen te beantwoorden? - Verzin eens enkele vragen die niet e beantwoorden zijn? - Zijn er verschillende antwoorden mogelijk op dezelfde vraag? - Hoe reageren volwassenen als kinderen veel vragen stellen? Waarom reageren ze zo volgens jou? - Begrijpen volwassenen waarom kinderen zoveel vragen stellen? - Denk je dat je geen vragen meer zal hebben als je volwassen bent? - Wanneer heb je gen vragen meer - Wat is het belangrijkste: vragenstellen of antwoorden geven? - Wat is het moeilijkste: vragen stellen of antwoorden geven? Sluit af door zelf of een kind te laten samenvatten wat er is besproken en welke conclusies er zijn gevonden.	In de kring	

Filosofen les 1; Gespreksregels en onderwerp vragen

Lesdoel; nadenken over het karakter van vraag en antwoord.

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Verwerkingsopdracht; De kinderen zijn actief bezig met het bedenken van interview vragen en interviewen elkaar waarbij ze tegenvragen als antwoord geven.	10 a 15 min	Verwerkingsopdracht; Laat de kinderen werken in duo's. ze moeten een interview houden over school. Elke vraag van de interviewer moet beantwoord worden met een tegenvraag. Alle leerlingen krijgen 5 minuten tijd om interview vragen te bedenken. Hierna spelen we het in duo's uit waarna we de rollen halverwege omdraaien. Geef duidelijk aan hoeveel tijd ze voor de opdracht hebben.	In duo's	Opdracht 1; Een vreemd interview
	10 min	Nabespreking; Laat de kinderen terugkomen in kringopstelling. Bespreek met elkaar het antwoord op de volgende vragen - Was het moeilijk om het geven van tegenvragen vol te houden? Was je geneigd naar het geven van antwoorden? - Geven deze interviews je informatie of blijven er vooral veel vraagtekens over? Hierna een korte evaluatie van de les - Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	
Nabespreking; De kinderen komen terug in de kring en bespreken hoe het interview ging op basis van de twee vragen Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen				

- 1. blijf bij het onderwerp**
- 2. je hoeft het niet altijd met elkaar eens te zijn**
- 3. laat een ander uitpraten**
- 4. luister naar argumenten**
- 5. gebruik zelf ook argumenten**
- 6. durft te zeggen wat je vindt en voelt**
- 7. het is geen schande om een ander gelijk te geven**

Les 2; Het onderzoeken van dom en slim

Duur van de les is ongeveer 45 minuten.

Lesdoel; Nadenken over het karakter van dom en slim

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

De bladzijde van 18 februari uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Startopdracht 2 (ongeveer 10 minuten)

Ik herhaal de regels die ik heb opgesteld de vorige les. Ik leg uit dat ik specifiek let op respect voor het proces. Daarmee bedoel ik

- Het laten uitpraten van elkaar
- Het bevragen van elkaar
- Het onderbouwen van je antwoord of mening

Ik vertel kort wat de prins al heeft meegemaakt en lees de bladzijde uit het dagboek voor.

Hierna lees ik het citaat voor waar we vervolgens wat mee zullen doen.

Filosoferen (ongeveer 25 minuten);

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

Kan je van jezelf beweren, zoals het in het citaat, dat je dom bent?

Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat dom en slim inhouden en wat voor betekenis je er aan kan geven.

Mogelijke hulpvragen zijn:

- Of dat je te dom bent? Wat betekend dat dan?
- Wat bedoel je als je iemand 'dom' of 'slim' noemt?
- Haalt iemand die slim is altijd hoge cijfers op school?
- Hoe kan je zien of meten of iemand slim is of dom?
- Wat is het domste wat jij kan voorstellen?
- Wat is het slimste dat jij kan voorstellen?
- Kan je tegelijkertijd slem en dom zijn?
- Als je jezelf dom vindt, ben je dan ook echt dom
- Als je jezelf slim vindt, ben je dan ook echt slim?
- Kan iemand die zozegd dom is , zich slim voelen?
- Is er iets dat zo dom is dat iedereen het daarover eens is? En zo ja wat?
- Is er iets dat zo slim is dat iedereen dat vindt?
- Als je dom bent, weet je dan dat je dom bent?
- Ooit was er een quiz die De slimste mens heette. Aan welke eigenschappen zou die slimste mens moeten voldoen? Is een quiz de beste manier om de slimste mens te vinden?
- Zijn volwassenen slimmer dan kinderen?
- Word je slimmer door ouder te worden?
-

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van

wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Nabespreking (ongeveer 10 minuten);

- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Ging het al beter dan de vorige keer? Wat ging er beter? Waar gaan we de volgende keer aan werken? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp dom en slim

Filosoferen Les 2; Het onderzoeken van dom en slim

Lesdoel; nadenken over het karakter van dom en slim

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Startopdracht; De kinderen luisteren naar het dagboek 18 februari en vervolgens naar het bijbehorende citaat hieruit. En bedenken in het kort waarom de prins een zichzelf dom noemt 				

Filosoferen Les 2; Het onderzoeken van dom en slim				
Lesdoel; nadenken over het karakter van dom en slim				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Nabespreking; Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen	10 min	Hierna een korte evaluatie van de les Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Ging het al beter dan de vorige keer? Wat ging er beter? Waar gaan we de volgende keer aan werken? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	

Les 3; Het onderzoeken van echt en niet echt

Duur van de les is ongeveer 45 minuten.

Lesdoel; Nadenken over het karakter echt en niet echt

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

De bladzijde van 9 maart uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Filosoferen (ongeveer 25 minuten);

Startopdracht;

Lees de bladzijde van 9 maart voor aan de leerlingen en zorg hierbij voor rust in de tekst. De inhoud moet goed overkomen.

Laat de kinderen in gesprek gaan over waarom echt een verschrikkelijk woord is

Filosoferen;

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

- Begrijpen jullie waarom 'echt' een verschrikkelijk woord is?
- Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat echt en niet echt is en wat dit echt en onecht voor eigen betekenis heeft.
- Mogelijke hulpvragen zijn:
- Is echt voor jou ook een verschrikkelijk woord? Waarom wel/niet?
- Hoe weet je wanneer iets echt is?
- Als je weet dat iets echt is, is al het andere dan onecht?
- Is onecht hetzelfde als vals
- Wat is het tegenovergestelde van 'echt'?
- Is iets dat echt is waardevoller dan iets dat onecht is?
- Is iets dat echt is gevaarlijker dan iets wat onecht is?
- Kan iets wat onecht is belangrijk zijn? Belangrijker dan iets wat echt is?
- Kan je houden van iets dat onecht is?
- Kan je bang zijn voor iets dat niet echt is?
- Hoe weet je dat iets echt is?

Sluit af door zelf of een kind te laten samenvatten wat er is besproken en welke conclusies er zijn gevonden.

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Verwerkingsopdracht (ongeveer 10 tot 15 minuten);

De wereld op vier tafels: wat is echt en wat lijkt echt?

Maak kaarten voor vier verschillende tafels op de kaarten staan

- Dingen die echt lijken, maar niet zijn
- Dingen die echt lijken, en het ook zijn
- Dingen die niet echt lijken, maar het wel zijn
- Dingen die niet echt lijken maar het ook niet zijn.

De kinderen leggen de voorwerpen op de voor hun logische tafels en bespreken vervolgens waarom ze gekozen hebben voor de betreffende tafel.

Nabespreking (ongeveer 5 minuten);

- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp echt en niet echt

Les 3; Het onderzoeken van echt en niet echt

Lesdoel; nadenken over het karakter van echt en niet echt

[illegible]

Les 3; Het onderzoeken van echt en niet echt

Lesdoel; nadenken over het karakter van echt en niet echt

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Verwerkingsopdracht; De kinderen zijn actief bezig met het bedenken waar een voorwerp komt te staan en kunnen dit na afloop beargumenteren..	10 a 15 min	Verwerkingsopdracht; De wereld op vier tafels: wat is echt en wat lijkt echt? Maak kaarten voor vier verschillende tafels op de kaarten staan • Dingen die echt lijken, maar niet zijn • Dingen die echt lijken, en het ook zijn • Dingen die niet echt lijken, maar het wel zijn • Dingen die niet echt lijken maar het ook niet zijn. De kinderen leggen de voorwerpen op de voor hun logische tafels en bespreken vervolgens waarom ze gekozen hebben voor de betreffende tafel. Geef duidelijk aan hoeveel tijd ze voor de opdracht hebben.	In groepsvorm	Opdracht 1; De wereld op vier tafels Voorwerpen 4 a4tjes met naam 4 tafels
	5 min	Nabespreking; Hierna Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	
Nabespreking; Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen				

Les 4; Het bepalen van het nu

Duur van de les is ongeveer 45 minuten.

Lesdoel; Nadenken over het karakter van het nu

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

De bladzijde van 12 maart uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek
Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Startopdracht 2 (ongeveer 5 minuten)

Ik herhaal de regels die ik heb opgesteld in de eerste les. Ik leg uit dat ik specifiek let op het onderdeel: **Deelnemen aan de discussie.**

Ik vertel kort wat de prins al heeft meegemaakt en lees de bladzijde uit het dagboek voor.

Hierna lees ik het citaat voor waar we vervolgens wat mee zullen doen.

Filosoferen (ongeveer 30 minuten);

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

Wat bedoelen ze in dit citaat met te laat?

Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat te laat is wat te vroeg is en wat uiteindelijk het nu is.

Mogelijke hulpvragen zijn:

- Wat is te laat?
- Is te laat hetzelfde als niet op tijd
- Wat is dan op tijd?
- Mensen zeggen wel eens “beter laat dan nooit”. Klopt deze uitspraak in alle situaties?
- Kan te laat soms beter op tijd zijn dan te vroeg? Kan je een voorbeeld van een situatie geven?
- Waarom zegt men van sommige mensen dat ze “te laat geboren zijn”
- Kan je ook te laat doodgaat? Wat betekent dat dan?
- Heb jij soms het gevoel dat je te vroeg of te laat geboren bent? Waarom?
- We weten dat er te laat kan zijn en dat er te vroeg kan zijn maar wat is het nu dan?
- Wanneer stopt het nu?
- Kan je het nu meten? Hoeveel tijd duurt het voor nu het verleden is?
- Leven we in het nu of in wat nog gaat komen?
- Vinden we het nu belangrijker dan wat nog gaat komen?

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Nabespreking (ongeveer 10 minuten);

- Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben?
- Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee?
- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp het bepalen van het nu

Les 4; Het bepalen van het nu

Lesdoel; nadenken over het karakter van te laat, te vroeg en het nu

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Startopdracht; De kinderen luisteren naar het dagboek 12 maart en vervolgens naar het bijbehorende citaat hieruit. En bedenken in het wat te laat is	+ 5 min.	Startopdracht; Lees de bladzijde van 12 maart voor aan de leerlingen en zorg hierbij voor rust in de tekst. De inhoud moet goed overkomen. Laat de kinderen in gesprek gaan over wat te laat is	In de kring	E-reader met verhaal en citaat..

Les 4; Het bepalen van het nu			
Lesdoel; nadenken over het karakter van te laat, te vroeg en het nu			
De leerlingen		De leraar	
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm Materialen, leermiddelen
Doelen voor de kinderen De kinderen werken altijd aan de doelen; woordenschatontwikkeling en ontwikkelen van de taalvaardigheid, daarnaast leggen we vandaag de nadruk op:* - o Ontwikkelen van een onderzoekende houding - o Ontwikkelen van discipline om naar elkaar te luisteren - o Leren om vragen te formuleren - o Leren redeneren en beargumenteren - o Begrip hebben voor elkaar - o Leren een standpunt in te nemen/bij te stellen bij een open vraag - o Leren reflecteren	30 minuten	Filosoferen; Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag: Wat bedoelen ze in dit citaat met te laat? Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat te laat is wat te vroeg is en wat uiteindelijk het nu is. Mogelijke hulpvragen zijn: • Wat is te laat? • Is te laat hetzelfde als niet op tijd • Wat is dan op tijd? • Mensen zeggen wel eens "beter laat dan nooit". Klopt deze uitspraak in alle situaties? • Kan te laat soms beter op tijd zijn dan te vroeg? Kan je een voorbeeld van een situatie geven? • Waarom zegt men van sommige mensen dat ze "te laat geboren zijn" • Kan je ook te laat doodgaat? Wat betekend dat dan? • Heb jij soms het gevoel dat je te vroeg of te laat geboren bent? Waarom? • We weten dat er te laat kan zijn en dat er te vroeg kan zijn maar wat is het nu dan? • Wanneer stopt het nu? • Kan je het nu meten? Hoeveel tijd duurt het voor nu het verleden is? • Leven we in het nu of in wat nog gaat komen? • Vinden we het nu belangrijker dan wat nog gaat komen? Sluit af door zelf of een kind te laten samenvatten wat er is besproken en welke conclusies er zijn gevonden.	In de kring

Les 4; Het bepalen van het nu				
Lesdoel; nadenken over het karakter van te laat, te vroeg en het nu				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Nabespreking; Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen	10 min	Nabespreking; - Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben? - Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee? - Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	

Les 5; Over goed en slecht

Duur van de les is ongeveer 45 minuten.
Lesdoel; Nadenken over goed en slecht

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

De bladzijde van 21 juni uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek
Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Startopdracht 2 (ongeveer 5 minuten)

Ik herhaal de regels die ik heb opgesteld in de eerste les. Ik leg uit dat ik specifiek let op het onderdeel: **bij het onderwerp blijven**.

Ik vertel kort wat de prins al heeft meegemaakt en lees de bladzijde uit het dagboek voor.
Hierna lees ik het citaat voor waar we vervolgens wat mee zullen doen.

Filosoferen (ongeveer 30 minuten);

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

Wie zijn hier de goeden en wie de slechten? Waarom

Kan je hier speken over goede en slechten?

Vanuit wiens standpunt worden de feiten verteld? Bepaalt dit mee wie er als goed en slecht wordt voorgesteld

Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat goed en slecht is.

Mogelijke hulpvragen zijn:

- Wat is oorlog
- Wat is een kleine oorlog?
- Is een kleine oorlog beter, minder erg dan een grote?
- Wie is de winnaar na een oorlog, wie een verliezer?
- Is vrede het omgekeerde van oorlog?
- Als er altijd oorlog is, kan je dan nog weten wat vrede is? En omgekeerd?
- Kan je bij niemand horen?
- Hoor je altijd bij iets of iemand?
- Wie zijn de goeden? Wie zijn de slechten?
- Hoe herkend je 'de goeden' en 'de slechten'?
- Wanneer is iemand goed/slecht?
- Als je iets slechts doet, ben je dan een slecht mens?
- Kan een goed mens soms slecht zijn? En omgekeerd?
- Als je iets slechts denkt, maat je doet het niet, ben je dan slecht?
- Kan je gelukkig zijn als slecht mens?
- Weten slechte mensen dat ze slecht zijn?

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Nabespreking (ongeveer 10 minuten);

- Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben?
- Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee?
- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp over goed en slecht

Les 5; Over goed en slecht				
Lesdoel; nadenken over goed en slecht				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Startopdracht; De kinderen luisteren naar het dagboek 21 juni en vervolgens naar het bijbehorende citaat hieruit. En bedenken in het kort wie de goeden en de slechten zijn	+ 5 min.	Startopdracht; Lees de bladzijde van 21 juni voor aan de leerlingen en zorg hierbij voor rust in de tekst. De inhoud moet goed overkomen. Laat de kinderen in gesprek gaan over goeden en slechten.	In de kring	E-reader met verhaal en citaat..

Les 5; Over goed en slecht				
Lesdoel; nadenken over goed en slecht				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingsvorm	Materialen, leermiddelen
Doelen voor de kinderen De kinderen werken altijd aan de doelen; woordenschatontwikkeling en ontwikkelen van de taalvaardigheid, daarnaast leggen we vandaag de nadruk op:* ○ Ontwikkelen van een onderzoekende houding ○ Ontwikkelen van discipline om naar elkaar te luisteren ○ Leren om vragen te formuleren ○ Leren redeneren en beargumenteren ○ Begrip hebben voor elkaar ○ Leren een standpunt in te nemen/bij te stellen bij een open vraag ○ Leren reflecteren	30 minuten	Filosoferen; Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag: Wie zijn hier de goeden en wie de slechten? Waarom Kan je hier spreken over goede en slechten? Vanuit wiens standpunt worden de feiten verteld? Bepaalt dit mee wie er als goed en slecht wordt voorgesteld Het is de bedoeling dat de kinderen onderzoeken wat goed en slecht is. Mogelijke hulpvragen zijn: • Wat is oorlog • Wat is een kleine oorlog? • Is een kleine oorlog beter, minder erg dan een grote? • Wie is de winnaar na een oorlog, wie een verliezer? • Is vrede het omgekeerde van oorlog? • Als er altijd oorlog is, kan je dan nog weten wat vrede is? En omgekeerd? • Kan je bij niemand horen? • Hoor je altijd bij iets of iemand? • Wie zijn de goeden? Wie zijn de slechten? • Hoe herkend je 'de goeden' en 'de slechten'? • Wanneer is iemand goed/slecht? • Als je iets slechts doet, ben je dan een slecht mens? • Kan een goed mens soms slecht zijn? En omgekeerd? • Als je iets slechts denkt, maat je doet het niet, ben je dan slecht? • Kan je gelukkig zijn als slecht mens? • Weten slechte mensen dat ze slecht zijn? Sluit af door zelf of een kind te laten samenvatten wat er is besproken en welke conclusies er zijn gevonden.	In de kring	

Les 5; Over goed en slecht				
Lesdoel; nadenken over goed en slecht				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Nabespreking; Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen	10 min	Nabespreking; - Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben? - Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee? - Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	

Les 6; Over waarheid

Duur van de les is ongeveer 45 minuten.
Lesdoel; Nadenken over waarheid

Materiaal en organisatie;

Voor deze opdracht heb je nodig:

De bladzijde van 13 augustus uit brieven aan Doornroosje. Het bijbehorende Citaat uit het leerboek
Bij beide onderdelen zitten de kinderen met mij in een kring. We letten erop dat we voor iedereen goed zichtbaar zijn.

Startopdracht 2 (ongeveer 5 minuten)

Ik herhaal de regels die ik heb opgesteld in de eerste les. Ik leg uit dat ik specifiek let op het onderdeel: **respect tonen voor het proces en kritiek accepteren**

Ik vertel kort wat de prins al heeft meegemaakt en lees de bladzijde uit het dagboek voor.
Hierna lees ik het citaat voor waar we vervolgens wat mee zullen doen.

Filosoferen (ongeveer 30 minuten);

Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag:

Waarheid, wat is waarheid?

Het is de bedoeling dat de kinderen nadenken over waarheid.

Mogelijke hulpvragen zijn:

- Als je schrijft, is dat dan nooit de waarheid?
- Heeft iedereen zijn waarheid?
- Als dat zo is, bestaat er dan geen waarheid die voor iedereen hetzelfde is?
- Hoe weten wij wat waar is?
- Als iemand een verhaal verzint, betekend dat dan dat het niet waar kan zijn?
- Als het verhaal op feiten gebaseerd is, moet het dan waar zijn?
- Als het verhaal gaat over iets dat 1000 jaar geleden gebeurd is, kan het dan waar zijn?
- Is een onwaarheid inderdaad interessanter dan de waarheid?

Probeer het gesprek, wanneer de kinderen afdwalen, terug te brengen bij het onderwerp met bovenstaande vragen in het achterhoofd. Sluit het gesprek af door een samenvatting te geven van wat er is besproken en, indien van toepassing, welke conclusies er zijn gevonden. (Je kunt dit ook een kind laten doen) Verifieer of je dit goed hebt verwoord.

Nabespreking (ongeveer 10 minuten);

- Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben?
- Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee?
- Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?

Filosofisch onderwerp over waarheid

Les 6; Over waarheid

Lesdoel; nadenken over de waarheid

De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Startopdracht; De kinderen luisteren naar het dagboek 13 augustus en vervolgens naar het bijbehorende citaat hieruit. En bedenken in het kort wat de waarheid is	+ 5 min.	Startopdracht; Lees de bladzijde van 13 augustus voor aan de leerlingen en zorg hierbij voor rust in de tekst. De inhoud moet goed overkomen. Laat de kinderen in gesprek gaan over wat is de waarheid	In de kring	E-reader met verhaal en citaat..

Les 6; Over waarheid				
Lesdoel; nadenken over de waarheid				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingsvorm	Materialen, leermiddelen
Doelen voor de kinderen De kinderen werken altijd aan de doelen; woordenschatontwikkeling en ontwikkelen van de taalvaardigheid, daarnaast leggen we vandaag de nadruk op:* - o Ontwikkelen van een onderzoekende houding - o Ontwikkelen van discipline om naar elkaar te luisteren - o Leren om vragen te formuleren - o Leren redeneren en beargumenteren - o Begrip hebben voor elkaar - o Leren een standpunt in te nemen/bij te stellen bij een open vraag - o Leren reflecteren	30 minuten	Filosoferen; Leg de kinderen nu je probleem voor door het stellen van de startvraag: Waarheid, wat is de waarheid? Het is de bedoeling dat de kinderen nadenken over waarheid. Mogelijke hulpvragen zijn: • Als je schrijft, is dat dan nooit de waarheid? • Heeft iedereen zijn waarheid? • Als dat zo is, bestaat er dan geen waarheid die voor iedereen hetzelfde is? • Hoe weten wij wat waar is? • Als iemand een verhaal verzint, betekend dat dan dat het niet waar kan zijn? • Als het verhaal op feiten gebaseerd is, moet het dan waar zijn? • Als het verhaal gaat over iets dat 1000 jaar geleden gebeurd is, kan het dan waar zijn? • Is een onwaarheid inderdaad interessanter dan de waarheid? Sluit af door zelf of een kind te laten samenvatten wat er is besproken en welke conclusies er zijn gevonden.	In de kring	

Les 6; Over waarheid				
Lesdoel; nadenken over de waarheid				
De leerlingen		De leraar		
vanuit de leerstof, vanuit de leerlingen, vanuit concreet ervaren...	Tijd	Inhoudelijk	Organisatorisch	
		Leerstof, instructie, vragen, opdrachten	Groeperingvorm	Materialen, leermiddelen
Nabespreking; Ter afsluiting evalueren we hoe de les is verlopen	10 min	Nabespreking; - Kan iemand samenvatten wat we nu allemaal bereikt hebben? - Welk pad hebben we bewandeld en deed iedereen goed mee? - Hoe vonden jullie het denken gaan tijdens het filosofie deel? Wat kan er volgende les anders of beter? Waar willen jullie de volgende keer zelf meer op letten?	In de kring	